

УДК 94 : 321.111 (477.83/.86) “05/1”

ПРИКАРПАТТЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ І ТИСЯЧОЛІТТЯ Н. Е.: НАЙДАВНІШІ КНЯЗІВСТВА

Леонтій ВОЙТОВИЧ

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра історії середніх віків та візантиністики
вул. Університетська 1, Львів 79000, Україна

Проблема етнічної і політичної історії Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е. залишається дискусійною. Слабкість джерельної бази, фрагментарність археологічних досліджень, політична та ідеологічна заангажованість окремих вчених породили цілу низку стереотипів та помилкових висновків. Дослідження європейських вчених, в ході яких за останні два століття (з різних причин праці, опубліковані після 1914 р., залишаються невідомими загалу українських істориків) ґрунтовно проаналізований кожен вцілілий фрагмент, у співставленні із зібраним археологічним матеріалом, дослідженнями лінгвістів та етнологів, дозволяють зробити попередні висновки стосовно формування на цих землях племінного об'єднання Велика Хорватія, розширення його території до Закарпаття на півдні і витоків Вісли та Одри, Заале та Білої Ельстер на Заході, двох етапів міграції хорватів на Балкани, причин відділення Білої Хорватії, формування на території Прикарпаття та Закарпаття окремих князівств, їх локалізації та історичної долі до включення цих земель до складу Київської Русі та Угорщини.

Ключові слова: Прикарпаття, дуліби, хорвати, білі хорвати, Велика Хорватія, князівства.

Археологічні дослідження останніх літ – у тому числі й велетенських городищ (таких як Пліснеськ, Стільськ, Солонськ та інших), які були в десятки разів більшими за сучасні їм міста Київської Русі, та виробничих комплексів з високим рівнем технології (як Рудниківський металургійний комплекс) – дозволяють припускати, що на землях Прикарпаття до кінця X ст., коли ці території ввійшли до складу Київської Русі, функціонувало розвинене диференційоване суспільство, здатне до творення державних організмів. Проте майже повна відсутність писемних джерел змушує відноситися до такого припущення дуже обережно.

“Дулібська” проблема. На підставі порівняння письмових джерел, даних топонімії і результатів вивчення археологічних пам'яток VI–VII ст. було зроблено висновок, що територія Верхнього Подністров'я та Посяння входила до племінного об'єднання *дулібів*¹. Окремі дослідники були схильні пов'язувати з *дулібами* всю територію пам'яток культури Луки Райковецької, принаймні в

¹ Баран В. Д. Східнослов'янські племена третьої чверті I тисячоліття н. е. на території західноукраїнських земель // Торжество історичної справедливості. Львів, 1968. С. 33–34.

межах ареалу празько-корчакської кераміки². Центр об'єднання *дулібів* відносять до Волині. Ці висновки, однак, залишаються доволі дискусійними.

Сьогодні найпоширеніший в історіографії погляд базується на буквальному трактуванні відомого фрагменту з “Повісті временних літ”: “*дулебы, живяху по Бугу, где ныне вельняне...*”³. Тобто на Волині жили, послідовно змінюючи одні одних, племена *дулібів*, *бужан* і *волинян*. З цього випливає, що тільки *волиняни* ввійшли до складу Київської Русі, тоді як *дуліби* і *бужани* на кінець X ст. вже зійшли з політичної сцени або мігрували на інші терени. Для підтвердження цієї тези приводяться звістки про чеських, паннонських і каринтійських *дулібів* (860, 891, 977, 982, 984 pp.)⁴.

Повідомлення “Повісті временних літ” про участь *дулібів* у поході київського князя Олега на Константинополь у 907 р. (або в 911 р., як доводив Олексій Шахматов) ще за пропозицією Сергія Середоніна прийнято вважати випадковим. Літописець, начебто бажаючи показати загальноруський характер походу Олега, перелічив усі відомі йому східнослов'янські племена. На неоднозначність подібних висновків вже звертали увагу⁵. Не всі *дуліби* мусили брати участь в аварській міграції в Паннонію і на Балкани – як і не всі *хорвати* та не всі *серби*, котрі також були зрушені *аварами*. Якась частина *дулібів* могла залишитися в місцях своїх первісних осад, зберегти племінну назву і взяти участь у поході Олега. Це не змінює суті навіть якщо прийняти дискусійну версію Михайла Брайчевського стосовно історичності самого походу 911 року. Якщо *дуліби* брали участь у поході 860 року, тобто жили на Волині в IX ст., то їх нащадки залишалися тут і в X ст. – не існувало чинників, які могли спричинитися до їх міграції в другій половині IX – X ст.

Цитована вище фраза з “Повісті временних літ” могла означати, що колись *дуліби* володіли і землями *волинян*, але ніяк не відноситися до тих *дулібів*, які жили на Волині в X ст. і могли тільки згадувати у своєму епосі про колишнє значення племені. Якщо би в VII–X ст. у Волинській землі тричі відбулася зміна населення, то такі події неминуче знайшли б певний відбиток в археологічному матеріалі, чого не спостерігаємо. Скоріше ця територія була заселена щонайменше чотирма-п'ятьма спорідненими племенами, які періодично творили єдині політичні союзи, що носили назву від імені племені-гегемона. Напевно не випадково у Баварського Географа *волиняни* (*welunzani*) та *бужани*

² Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва, 1982. С. 92–93.

³ Повесть временных лет / Подготовка текста Д. С. Лихачева; перевод Д. С. Лихачева и Б. А. Романова; под редакцией В. П. Адриановой-Перетц. Москва; Ленинград, 1950. Ч. I: Текст и перевод. С. 14.

⁴ Niederle L. Slovanské starožitnosti. Praha, 1906. D. 2. Sv. 1. S. 368–370; 1911. D. 3. S. 196–197; Šimek E. Dudlebi, Volynane, Lučane, Cesti, Chorvate a Cechove // Slavia Antiqua. Poznań, 1948. T. 1. S. 351–360.

⁵ Войтович Л. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі // Волино-Подільські археологічні студії. Львів, 1998. Т. 1: Пам'яті І. К. Свешнікова (1915–1995). С. 286–294.

(*buzani*) виступають сучасниками. У Х–ХІІ ст. на цих теренах з території племінних князівств *волинян* (“велинян” чи “*welunzani*” Баварського Географа, “валінана” ал-Масуді), *дулібів*, *бужан* (“*buzani*” Баварського Географа), *черв’ян* (“*czegiani*” Баварського Географа) і *лучан* сформувалася Волинська земля, населення якої склало волинську групу руського (українського) народу. По суті з цим погоджується й Володимир Баран, який, однак, припускає, що *волиняни* – це пізніша назва *дулібів*⁶. До волинських племен також треба відносити *танян* (“*thafnezi*” Баварського Географа), яких ще Павло Шафарик⁷ та Любор Нідерле⁸ локалізували в басейні річки Танва, правої притоки Сяну, з чим погоджувалися Іван Крип’якевич⁹ та Леонтій Войтович¹⁰. Інші локалізації (у Помор’ї, на Драві та Верхньому Дунаї) не пов’язані з контекстом Баварського Географа (писемної пам’ятки, де згадується це плем’я) та археологічним матеріалом, а лише базуються на співзвучності назв¹¹. Версія Євгена Кухарського, який поміщав *танян* на південь від *лендзян* і на північ від Карпат¹², фактично не заперечує версії Шафарика і Нідерле.

Найдавніше літописне зведення передає, без сумніву (а такої думки були О. Шахматов, Борис Рибаків та інші), епічне сказання про аварсько-дулебські відносини:

В сизе времена быша и Обре, иже воеваша на цра Ираклия и мало его не аша. Си же Обры воеваша на Словѣны, и примучиша Дулѣбы, суцаа Словѣны, и насилѣ твораху женамъ Дулѣбскимъ: аще поѣхати баше Обрину, не дадаше въпрачи кона ни волю, но велаше въпрачи 3 ли, 4 ли женъ в телѣгу и повести Обрина, и тако мучаху Дулѣбы. Баху бо Обри тѣлом велицѣ а оумомъ горди, и потреби ја Богъ и помроша вси, и не оста ни единъ Обринъ, и есть притча в Руси и до сего дня: погибоша аки Обри, ихъ же нѣ ни племене ни наслѣдка¹³.

⁶ Баран В. Д. Склавіни та анти у світлі нових археологічних джерел // Проблеми походження та історичного розвитку слов’ян. Збірник наукових статей присвячений 100-річчю з дня народження Віктора Пантелеймовича Петрова. Київ; Львів, 1997. С. 131–132.

⁷ Szafarzyk P. J. Starożytności słowiańskie. Poznań, 1844. Cz. II. S. 188.

⁸ Niederle L. Slovanské starožitnosti. 1924. D. 4. S. 150.

⁹ Крип’якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ, 1984. С. 61.

¹⁰ Войтович Л. “Черв’яни” у працях І. Крип’якевича (До питання про початок державності) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2001. Т. 8: Іван Крип’якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 818–822; Його ж. Перемишльке князівство. Джерела державності // Перемишль і Перемишльська земля протягом віків. Львів, 2003. Вип. 3: Інституції / Наукове товариство ім. Шевченка у Польщі; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України; під ред. Степана Заброварного. С. 39–50.

¹¹ Zakrzewski S. Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli tzw. Geograf Bawarski. Lwów, 1917. S. 52; Nalepa J. Z badań nad nazwami plemiennymi u Słowian Zachodnich. Thafnezi Geografa Bawarskiego // Dobnicy. Arsbok 1957–1958. Lund, 1961. S. 64–85.

¹² Kucharski E. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie “Geografem Bawarskim” // Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu, 6–8 grudnia 1925. Lwów, 1925. T. 1: Referaty. Sekcja 2. S. 8.

¹³ Полное собрание русских летописей. Москва, 2001. Т. 2: Ипатьевская летопись. Стб. 9; Королюк В. Д. Авары (обры) и дулебы русской летописи // Археографический ежегодник за 1962 г. Москва, 1963. С. 24–31.

Зрозуміло, що носієм такого епосу залишалися волинські нащадки *дулібів*, за посередництвом яких він і потрапив до літопису. Спроби довести, що впорядник Найдавнішого зведення “зліпив” дулібо-аварську історію на підставі якогось літературного джерела, виглядають непереконливо. Звичайно посилаються на лист константинопольського патріарха Миколая Містика до болгарського кагана Симеона (923/924 р.), в якому написано, що *авари* загинули, не залишивши ані племені, ані потомства¹⁴. Але таке твердження в X ст. могли висловити практично всі, хто чув про *аварів*. У листі патріарха немає жодного натяку на вози, запряжені жінками. Щоправда про знущання *аварів* над слов'янами в районі Карпатської котловини є свідчення у хроніці Фредегара¹⁵, але вона, звісно, не могла бути доступною київському книжнику. Натомість візантійський історик Менандр повідомляє, що *авари*, прагнучи завдати слов'янам шкоди, розорювали їх поля.

Арабський історик Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді у своїй книзі, закінченій близько 947 р., подав цікаву інформацію про волинські племена:

З тих племен одне мало раніше у давнину владу, його царя називали Маджак, а саме плем'я називалося Валінана. Цьому племені у давнину підкорялися всі інші слов'янські племена, бо влада була в нього і інші царі йому корилися. Потім слідує слов'янське плем'я Астабрана, котрого цар у теперішній час називається Саклаїх; ще плем'я, що називається Дулаба, цар же їх називається Вандж-Слава [...]

Ми вже вище розповіли про царя, котрому підкорялися, в минулі часи, інші їх царі, тобто Маджак, цар Валінани, котре плем'я є одним з корінних племен слов'янських, воно шанується між їх племенами і мало перевагу над ними. У подальшому ж пішли розбрати між їх племенами, порядок їх був порушений, вони розділилися на окремі коліна і кожне плем'я обрало собі царя [...]¹⁶

Важко судити чи ал-Масуді отримав цю інформацію безпосередньо сам, перебуваючи у контрольованих хазарами північнокаспійських містах, чи вичитав у давнішій літературі, але так чи інакше вона походить від болгарських або хазарських купців і відбиває становище на землях за Дніпром, перш за все на Волині, на початку X ст. або, навіть, в кінці IX ст.¹⁷ Важко повірити, щоб тут йшлося про германські племена¹⁸ чи про прибалтійське місто Велинь, як

¹⁴ Гедеонов С. Варяги и Русь. Санкт-Петербург, 1876. Т. 2. С. 45.

¹⁵ Вестберг Ф. К анализу восточных источников о Восточной Европе // Журнал Министерства Народного Просвещения. Санкт-Петербург, 1908. Февраль. С. 388–398.

¹⁶ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. X). Санкт-Петербург, 1870. С. 135–136, 137–138; Lewicki T. Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich // Slavia Antiqua. 1949/50. Т. 2. S. 355–360; Левицкий Т. Малоизвестный западнославянский народ по описанию ал-Масуди // Ближний и Средний Восток. Москва, 1962. С. 29–33.

¹⁷ Бейлис В. М. Ал-Масуди о русско-византийских отношениях в 50-х годах X века // Международные связи России до XVII в. Москва, 1961. С. 21–31.

¹⁸ Ковалевський А. П. Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді як вчений // Праці історичного факультету Харківського державного університету. Харків, 1957. Т. 5; Його ж. Славяне и их соседи в первой

прагнули довести польські дослідники. Останнього на той час просто не існувало.

У X ст., в умовах конфронтації християнського і мусульманського світів, єврейські купці провадили торгівлю від Кордови до Багдаду через Париж, Реймс, Трір, Регенсбург, Прагу, Краків, Перемишль, Київ, Булгар і Хорезм. Один з таких купців, єврей з Тортоси Ібрагім ібн Якуб ал Ізраїлі ал ат-Туртузі (* до 912/913 † після 966), який служив при дворі кордовських халіфів Абд ар-Рахмана III (912–961) і ал-Гаміда II (961–976), у 965–966 рр. здійснив подорож у слов'янські краї. Його реляція не збереглася, але її фрагменти передали пізніші мусульманські автори ал-Бекрі (XI ст.), ал-Казвіні та ібн Саїд (XIII ст.) і ал-Німаріг (XIV ст.)¹⁹. Інформація про волинські землі в реляції ібн Якуба практично співпадає з розповіддю ал-Масуді. Тільки ім'я короля передано як *Maha*, а плем'я названо *Wlinb 'b*.

Польські дослідники старшого покоління вхопилися за цей аргумент, щоб довести зв'язок з поморськими *велетами*. Тадеуш Ковальський навмисне, уступаючи поморській версії, дав переклад “велітаба” замість “велінаба”²⁰. Останнє був змушений визнати такий солідний історик як Герард Лябуда²¹. Але частина польських дослідників прийняла варіант Т. Ковальського і, спираючись на нього, почала будувати версії про помилковість терміну “Валінана” в ал-Масуді і зв'язок “Велітаба” з *велетами*²². Юзеф Відаєвич, обґрунтовуючи цю тезу, навіть написав, що назва *волиняни* з'явилася лише в XI ст., а ал-Масуді писав у X ст. і, отже, не міг про неї чути.

Багато зусиль задля доведення того, що етнонім *волиняни* з'явився лише тоді, коли пропали етноніми *бужани* і *дуліби*, приклав також Генрік Ловмянський. Зрештою, розуміючи вразливість власної аргументації і неспроможність велетської версії, він висунув нову здогадку, що ал-Масуді та ібн Якуб писали про ругійський Велин, нібито пов'язаний з Волзьким шляхом²³. Західнопоморське чи ругійське місто Велин теж з'явилося не раніше кінця X ст., і немає жодних – окрім співзвучності назви – свідчень про існування в цьому регіоні племені *волинян*.

половине X в. по данных ал-Мас'уди // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. Москва, 1973. С. 62–79.

¹⁹ Куник А., Розен В. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Санкт-Петербург, 1878; Lewicki T. Świat słowiański... S. 356–367.

²⁰ Relacja Ibrāhīma ibn Yacqūba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Bekrīego / Wydał, wstępem, komentarzem i przekładem opatrzył T. Kowalski. Kraków, 1946. S. 48, 56; Lewicki T. Jeszcze o wieletach w opisie Słowiańszczyzny arabskiego pisarza X w. Al-Mas'udiego // Pamiętnik Słowiański. Czasopismo naukowe poświęcone słowianoznawstwu. Kraków, 1956. S. 110; Ejusd. Obrzędy pogrzebowe pogańskich Słowian w opisach podróżników i pisarzy arabskich, głównie IX–X w. // Archeologia. Warszawa, 1955. T. 5. S. 150.

²¹ Labuda G. Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej. Poznań, 1960. T. 1. S. 56.

²² Widajewicz J. Studia nad relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba. Kraków, 1946. S. 18–21; Ejusd. Masudi o Wieletach // Pamiętnik Słowiański. Kraków; Wrocław, 1951. T. 2. S. 55–82.

²³ Lowmiański H. Początki Polski. Warszawa, 1964. T. 2. S. 358.

Інші польські дослідники, які звернули увагу на слабкість прибалтійської версії, відносять відомості ал-Масуді до Великої Моравії²⁴. Останнє теж не спирається на якусь поважну аргументацію.

Для київського літописання, на мовчання якого стосовно Волині звертають увагу прихильники поморських та моравських версій, до XI ст. не було потреби писати про *волинян* – як не було потреби писати про *хорватів* чи *сербів*. Самі *волиняни* (як племінне князівство, а не жителі певної географічної області) сходять з політичної сцени від початку XI ст. (як і *бужани* чи *лучани*). У X ст. їх зафіксував Баварський Географ у контексті, який неможливо прив'язати до Балтики (щоправда польські вчені для пояснення цього висунули тезу, що порядок назв у Баварського Географа нічого не означає). Столиця *волинян* місто Велинь (Волин) вперше згадане під 1018 р. вже як рядове місто, а після 1078 р. взагалі зникає зі сторінок літописів. Його городище круглої форми, периметром 250 м, знаходиться у верхній течії ріки Прип'ять під сучасною забудовою села Городок (Камінь-Каширського району Волинської області)²⁵, через що є важкодоступним для його дослідження.

Перший перекладач ал-Масуді Авраам Гаркаві вважав, що арабський історик передав відомості з VI ст. про гегемонію племені *волинян* серед дулібського союзу. Вона закінчилася близько 560 р. у період аваро-дулібської війни, під час якої загинув король волинян Мезамір (Маджак)²⁶. Цю думку підтримали М. Брайчевський²⁷ і Б. Рибаків, а також (не приймаючи тотожності Мезаміра з Маджаком) Василь Ключевський²⁸ та Йосиф Маркварт²⁹. Міркуючи приблизно так само, Л. Нідерле дійшов до висновку, що у творі ал-Масуді знайшли відображення події 593 року, а король Маджак був вождем антського союзу (гегемоном у ньому було плем'я *волинян*), тотожним Мусокію, про якого писав візантійський історик Феофілакт Сімокатта³⁰. Протилежні позиції відстоював О. Шахматов. Він дуже обґрунтовано доводив, що епос, переданий у “Повісті временних літ”, зафіксував занепад *аварів* і вже через це його слід відносити до VIII–IX ст. Тільки під натиском франків на переломі VIII–IX ст. *авари* здійснили напад на *дулібів* і перемогли їх. Один з аргументів вченого були топоніми: Обра – лівий приток Варти, Обринка, Обрин – під Новогрудком³¹.

²⁴ Cynkalowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa, 1961. S. 179.

²⁵ Kuczyński S. M. Stosunki polsko-ruskie do schyłku wieku XII // Slavia Occidentalis. Poznań, 1958. T. 7. № 2. S. 230.

²⁶ Harkavy A. Sur un passage des Prairies d'or de Maçoudi concernant L'histoire ancienne des Slaves // Travaux de la Troisième Session du Congrès International des Orientalistes. St. Pétersbourg, 1876. T. II. S. 335.

²⁷ Брайчевський М. Ю. Про етнічну приналежність черняхівської культури // Археологія. Київ, 1957. Т. 10. С. 122–125.

²⁸ Ключевский В. О. Боярская Дума древней Руси. Москва, 1902. С. 20–21.

²⁹ Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840–940). Leipzig, 1903. S. 146.

³⁰ Niederle L. Slovanské starožitnosti. D. 4. S. 79.

Розвиваючи його ідею, Володимир Мавродін, спираючись на згадку в “Повісті временних літ” про імператора Іраклія, висунув гіпотезу щодо існування рівночасно з державою Само потужної держави *дулібів*, яку розгромили *авари*³².

Обидві версії є вразливими. Фредегар, який розповів про державу Само, навіть натяком не обмовився про якусь іншу (та ще й потужну) слов’янську державу. Крім того з епічного сказання, вміщеного в “Повісті временних літ”, можна судити, що *авари* панували на Волині довгий час. На рубежі VIII–IX ст. це було б нереально. Від Волині їх відділяли Карпати та землі у Верхньому й Середньому Подністров’ї і Посянні, заселені *хорватами*. А між тим *авари* не тільки розбили *дулібів*, але й змусили значну їх частину мігрувати на захід. Так з’явилися чеські, паннонські, карінтійські *дуліби*. У Чехії існує річка Дудлеба, річка Дулебка тече в Карінтії, назву Дулеба носить притока Ольси, на якій знаходиться село Дулеби³³. Поселення Дулебська біля Врбовця в Хорватії теж відбиває сліди цієї міграції.

Частина дослідників стримано віднесли до повідомлень ал-Масуді та літопису, зокрема не заперечував їх Михайло Грушевський³⁴. Георгій Вернадський звернув увагу на бідність археологічного матеріалу на Волині³⁵. Скоріше можна говорити про недостатність самих археологічних досліджень. До початку 1980-х років у Волинській та Рівненській областях було виявлено два городища і 34 селища, які можна датувати цим періодом³⁶. Поступ археологічних розвідок мав місце і в наступні роки, але нині через відсутність коштів польові дослідження археологів практично призупинені.

Підводячи підсумки аналізу писемних пам’яток та версій дослідників, можна припускати, що в 561–567 рр. *авари* завоювали Волинь і змусили основну частину *дулібів*, які до того були гегемоном волинського союзу племен, мігрувати на захід. Решта *дулібів*, які залишилися на попередніх теренах, аж до повстання Само знаходилася під аварським гнітом. Як і вважали О. Шахматов, Михайло Приселков та інші дослідники, цей період знайшов відбиток у пісні-билині про запрягання дулібських жінок в аварські вози.

Аваро-дулібську війну можна датувати 561–562 роками. У 561 р. після смерті франкського короля Хлотаря його землі розділили між собою четверо синів. За Хагібертом залишився Париж з південно-франкськими землями, за Понтаром – південно-західні землі з Орлеаном, за Хілперіком – Нейстрія з Суассоном, а Сігіберт отримав східно-франкські землі з Реймсом. У 562 р. король Сігіберт

³¹ Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода истории русского языка // Энциклопедия славянской филологии. Петроград, 1915. Вып. 11. С. XXIX; *Его же*. Древнейшие судьбы русского племени. Петроград, 1919. С. 20.

³² Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. Ленинград, 1945. С. 52.

³³ *Łowmiański H.* Początki Polski. 1962. Т. 1. S. 258–259.

³⁴ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ, 1991. Т. 1. С. 377.

³⁵ *Vernadsky G.* Ancient Russia. New Haven, 1943. P. 322.

³⁶ Археологічні пам’ятки Прикарпаття і Волині ранньослов’янського і давньоруського періодів. Київ, 1982. С. 101–108.

зіткнувся з *аварами*, які вийшли на його східні кордони. Сучасник і сподвижник короля турський єпископ Григорій Флоренцій (* близько 540 † 594) розповів про це в “Історії франків”³⁷. Інший історик Павло Диякон (* близько 720 † близько 799) в “Історії лангобардів” відносить битву між аварами і Сігібертом над верхньою Лабою до 562 р.³⁸ Отже, союз *дулібів* міг бути розгромлений між 561 та 562 рр.: у 560 р. *авари* вбили посла *антів* Мезаміра; в наступному році розбили *кутригурів* і вийшли на Нижній Дунай; василевс Юстиніан запропонував їм як федератам імперії для поселення Паннонію, де жили *герули* і *геніди*; у Паннонію *авари* перегнали зі собою значні групи *хорватів*, принаймні східна частина яких перебувала перед тим під гегемонією *дулібів*.

Десь з другої третини VII ст. з аварською залежністю було покінчено і союз відродився під гегемонією *волинян*. Повідомлення ал-Масуді та ібн Якуба відображують саме цей період. Тому діяльність Маджака доцільніше відносити десь до VIII–IX ст. Його не слід ототожнювати з Мезаміром чи Мусокієм, хоча б тому, обидва вони були антами, тоді як волинські племена – склавінські³⁹. Можливо, що центром нового союзу під гегемонією *волинян* було городище Зимне (Волинської області), яке відноситься до кінця VI–VII ст. Сліди знищення цього городища і знайдені тут аварські стріли⁴⁰ можуть свідчити про повторну аварсько-волинську війну. Після цього центр *волинян*, напевно, перемістився у Волин. Повторне вторгнення *аварів*, схоже, не привело до відновлення їх панування. У IX–X ст. новим гегемоном стали *черв'яни* (звідси й оповіді про гради Червенські), а згодом *бужани*. Найдовше гегемоном були *волиняни*, які й дали географічну назву регіону.

Отже, письмові пам'ятники не дозволяють пов'язувати *дулібів* з племенами, які заселяли Придністров'я та Посяння. Якщо гегемонія *дулібів* і простягалася на частину цього регіону, то це було ще в VI ст. Після аварського завоювання цей союз розпався і частина територій підпала під аварську зверхність. Окремі топоніми (село Дуліби на річці Стрий, село Дуліби на річці Луг, притоці Дністра та інші) можуть бути як свідченням давньої зверхності *дулібів* над цим регіоном, так і вказувати на поселення полонених волинян під час галицько-волинських війн першої половини XII ст.

Проблема “білих хорватів”. Межа між прикарпатськими і волинськими племенами пролягала по вододілі басейнів річок Сян і Дністер з басейнами Західного Бугу і Прип'яті. Відповідно і транспортні системи обох ареалів були пов'язані з цими ріками. У вітчизняній та російській історичній літературі поширене етнічне означення прикарпатських племен як *білих хорватів*. У

³⁷ Gregorii episcopi turonensis decem libri historiarum. IV, 22 // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Merovingicarum. Hannoverae, 1951. T. I. P. 154–155.

³⁸ Pauli Historia Langobardorum. II, 10 // Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum. Saec. VI–IX. Hannoverae, 1878. P. 78–79.

³⁹ Баран В. Д. Склавіни та анти... С. 128–130.

⁴⁰ Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ, 1972. С. 56–59.

дослідженнях вчених з інших країн “білими” досі називають різні групи карпатських, придністровських, приодренських і карантанійських хорватів. В їх число потрапили і закарпатці. Наскільки це справедливо?

Література про білих хорватів і хорватський етногенез налічує сотні книг і статей кількох десятків авторів. Огляди цієї літератури за певні періоди можна почерпнути у Л. Нідерле⁴¹, Тадеуша Модельського⁴², Федро Шішіча⁴³, Любо Гауптмана⁴⁴, Ю. Відаєвича⁴⁵, Г. Лябуди⁴⁶, Богуміли Застерової⁴⁷, Г. Ловмянського⁴⁸, Віктора Ідзьо⁴⁹ та Л. Войтовича⁵⁰.

Хорватський вчений Стефан Сакач, базуючись на працях відомого швейцарського лінгвіста Фердинанда де Соссюра, встановив, що назва “білі хорвати” за іранською термінологією, прийнятою у слов’ян, означає “західні хорвати”⁵¹. Загалом це визначення не викликає заперечень і приймається більшістю дослідників⁵². Після глибокого критичного аналізу цієї проблеми, російський вчений Олександр Майоров також погодився, що лише ця версія задовільно пояснює окреслення “Біла Хорватія” та “білі хорвати”⁵³. Зрозуміло, що в будь-якому випадку на певному етапі *білі хорвати* були частиною хорватського масиву⁵⁴.

⁴¹ Niederle L. Slovanské starožitnosti. D. 2. Sv. 1. S. 250–261.

⁴² Modelski T. E. Z onomastyki i terminologji sredniowiecznej // Kwartalnik Historyczny. Lwów, 1920. T. 34. S. 11–14.

⁴³ Šišić F. Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara. Zagreb, 1925. S. 86–88.

⁴⁴ Hauptmann Lj. Dolazak Hrvata // Zbornik Kralja Tomislava. Zagreb, 1925. S. 86–88

⁴⁵ Widajewicz J. Państwo Wiślan. Kraków, 1947. S. 16–30.

⁴⁶ Labuda G. Pierwsze państwo słowiańskie – państwo Samona. Poznań, 1949. S. 203; *Ejusd.* Studia nad początkami państwa polskiego. Poznań, 1987–1988. T. 1–2.

⁴⁷ Zástěrová B. Hlavní problémy z počátku dejin slovanských narodů // Vznik a počátky slovanů. Praha, 1956. T. 1. S. 34–45.

⁴⁸ Lowmiański H. Początki Polski. T. 2. S. 114–130.

⁴⁹ Ідзьо В. С. Учені XIX століття про етногенез Галицької Русі. До питання локалізації і етноутворення Прикарпатських хорватів // Історико-філологічний вісник Українського інституту. Москва, 1997. Т. 1. С. 163–176.

⁵⁰ Войтович Л. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? // Миколаївщина. Збірник наукових статей. Львів, 1998. Т. 1. С. 49–79; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі. Київ, 2004. Вип. 4. С. 105–132.

⁵¹ Sakaš S. Iranische Herhunft des Kroatischen Volksnamens // Orientalia Christiana Periodica. Roma, 1949. T. 15. S. 313–340.

⁵² Войтович Л. В. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности // Rossica Antiqua 2006. Исследования и материалы. Санкт-Петербург, 2006. С. 13.

⁵³ Майоров О. Велика Хорватія, яку називають “Білою”. До питання про походження і значення хорватських етнічних назв // Миколаївщина. Збірник наукових статей. Львів, 2006. Т. 3. С. 31–65; Майоров А. В. Великая Хорватия. Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. Санкт-Петербург, 2006. С. 175.

⁵⁴ Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge... S. 129–139; Hauptmann Lj. Dolazak Hrvata. S. 88–120; Hrubý V. Původní hranice biskupství Pražského a hranice říše české v 10. století // Časopis Matice moravské. Brno, 1926. Roč. 50. S. 104; Dvorník F. The making of Central and Eastern

У джерелах термін “білі хорвати” зустрічається двічі: у трактаті візантійського василевса Костянтина Багрянородного “Про управління імперією” та в “Повісті временних літ”. Згадку про них у літописі М. Грушевський вважав вставкою пізнішого редактора, який знайшов згадку про хорватів під 992 р. і дописав їх до переліку племен у початковій частині твору⁵⁵. Але під 992 р. мова йде просто про “хорватів”, тоді як у недатованій частині літопису згадуються “білі хорвати”. Інших аргументів на користь своєї версії історик не навів.

Найважливішим джерелом з ранньої хорватської історії залишається трактат візантійського василевса Костянтина VII Багрянородного (913–959 рр.) “Про управління імперією”. Сумніви щодо достовірності його повідомлень, які подекуди можна зустріти в літературі⁵⁶, є скоріше даниною модному в певні часи гіперкритицизму. Костянтин VII писав не літературний твір, а настанову з питань зовнішньої політики для сина і наступника Романа II, отже не мав потреби щось замовчувати або перекручувати, а в X ст. у цивілізованій Європі більше інформації не мав ніхто. Зрозуміло, що автор використовував відомості з різних джерел, у тому числі й епічних, не завжди маючи змогу їх перевірити, узгодити в часі, не кажучи вже про точну їх локалізацію. Всі проблеми формування трактату та його розділів детально проаналізовані в коментарях лондонського видання 1962 року⁵⁷. Погляди радянської науки на ці проблеми відбиті у двох останніх виданнях трактату під редакцією Геннадія Літаврїна⁵⁸. Хорватський вчений Міленко Лончар узагальнив післявоєнні дослідження хорватськими, словенськими і сербськими істориками відомостей про *хорватів*, вміщених у трактаті⁵⁹.

Костянтин VII вмістив відомості про Білу і Велику Хорватію в 30-му та 31-му розділах свого твору (цитуюмо за російським виданням 1991 року):

Europe. London, 1949. P. 392; *Третьяков П. Н.* Восточнославянские племена. Москва; Ленинград, 1948. С. 245; *Королюк В. Д.* К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. Москва, 1952. Вып. 9. С. 43–50; *Блифельд Д. З.* Утворення Київської Русі // Нариси стародавньої історії Української РСР. Київ, 1957. С. 357; *Войтович Л.* Слідами білих хорватів // Літопис Червоної Калини. Львів, 1993. № 5–6. С. 2; *Його ж.* Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств... С. 286–294.

⁵⁵ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. Т. 1. С. 210.

⁵⁶ *Rački F. K.* Grot i T. Florinskij o Konstantinu bagrenorodnom // Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti. Zagreb, 1881. Kn. 59. S. 201–218; *Jagić V.* Ein Kapitel aus der Geschichte der südslavischen Sprachen // Archiv für Slavische Philologie. Berlin, 1895. Bd. XVII. S. 47–87; *Brückner A.* Wzory etymologii i krytyki źródłowej // Slavica. Praha, 1924–1925. T. 3. S. 207–211.

⁵⁷ *Constantine Porphyrogenitus.* De Administrando Imperio. London, 1962. Vol. II: Commentary / Ed. by R. J. H. Jenkins.

⁵⁸ Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Москва, 1982. С. 267–333; Константин Багрянородный. Об управлении империей / Под редакцией Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. Москва, 1991.

⁵⁹ *Lončar M.* Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije literature // Diadora. Zadar, 1992. Sv. 14. S. 375–443.

хорвати, що нині живуть в краях Далмації, походять від нехрещених хорватів, званих “білими”, котрі живуть по ту сторону Туркії поблизу Франгії і межують зі слов’янами, тобто нехрещеними сербами. Хорвати слов’янською мовою означає “жителі великої країни”. Ці хорвати виявились перебіжчиками до василевса ромеїв Іраклія [...]

Хорвати ж жили на той час за Багіварією, де з недавнього часу знаходяться білохорвати [...]

Інші ж хорвати залишилися біля Франгії і з недавніх пір зветься білохорватами, тобто “білими хорватами”, які мають власного архонта. Вони підкоряються Отгону, великому королю Франгії, інакше Саксії, і лишаються нехристами, вступаючи в родинні зв’язки і дружні відносини з турками [...]

Велика Хорватія, звана “Білою”, лишається нехрещеною до цього дня, як і сусідні з нею серби. Вона виставляє ще менше кінноти, як і пішого війська, порівняно з хрещеною Хорватією, так що є більш доступною для грабунків і франків, і турків, і пачінакітів. Вона не має ні довгих суден, ні кондурів, ні торговельних кораблів, бо лежить далеко від моря, – шлях від тамтешніх місць до моря займає 30 днів. А море, котрого вони досягають через 30 днів, називається “Чорним” [...]

Згадані в поданому фрагменті назви народів і країн дослідники трактують у наступний спосіб. Етнонімом “турки” в джерелах X–XI ст. називали угорців⁶⁰. Архаїчна назва “Франгія”, на думку більшості коментаторів, у трактаті відноситься до східної частини імперії франків – Германського королівства. Вальтер Онзорге висунув версію подвійного значення цього терміну у василевса Костянтина: “Grossfrangia” як частина імперії франків поза Альпами і “Frangia” у значенні “Regnum Italicum”⁶¹. Цю версію активно підтримав Герман Кунстманн⁶². Обидва не зауважили, що *Regnum Italicum* з’явився лише після перемоги Оттона I над Беренгаром у 962 р., тобто після смерті Костянтина Багрянородного. Етнонім “Багіварія” (від *Bagoaria*, *Baioaria*, *Bavor* у латиномовних джерелах), на думку більшості дослідників, означав частину держави Оттона I – Баварське герцогство⁶³. Один з перших коментаторів трактату Ансельм Бандурі висунув версію, що Багіварія – спотворена назва Карпат⁶⁴. Пізніше Йосиф Міковші запропонував під Багіварією розуміти

⁶⁰ Кононов А. Н. Опыт анализа термина “Турк” // Советская этнография. Москва, 1949. № 1. С. 41–57; *Moravcsik Gy.* Byzantinoturcica. Berlin, 1958. Bd. II. S. 13–17, 320–327; *Литаврин Г. Г.* Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках // Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев. Москва, 1976. С. 198–217.

⁶¹ *Ohnsorge W.* Konstantinopel und der Okzident. Darmstadt, 1966.

⁶² *Kunstmann H.* Wer waren die Weißkroaten des byzantinischen Kaisers Konstantinos Porphyrogennetos? // Die Welt der Slaven. Internationale Halbjahresschrift für Slavistik. München, 1984. Bd. VIII (29/1). S. 111–122.

⁶³ *Ронин В.* Франко-германские отношения в трактате Константина VII Багрянородного “Об управлении империей” // Византийский Временник. Москва, 1983. Т. 44. С. 60–68.

⁶⁴ *Banduri A.* Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti libros de Thematis et de Administrando imperio // Imperium Orientale, sive Antiquitates Constantinopolitanae. Paris, 1711. Vol. 2. P. 91–92.

територію за рікою Ваг у Словаччині⁶⁵. Обидві версії не аргументовані і тому не отримали підтримки. Те саме стосується й ідентифікації Багіварії з Бабиною горою в Оравських Бескидах⁶⁶. *Пачінакити* – спотворена назва *печенігів*.

Отже, на підставі приведених вище фрагментів трактату Костянтина Багрянородного можна зробити висновок, що в середині X ст. *Біла Хорватія* займала в основному первинну територію колишнього хорватського союзу (*Великої Хорватії*) вздовж північних кордонів Угорщини, на заході змикаючись з *Білою Сербією*, а на сході її межі були доступні нападам *печенігів*. *Біла Сербія* тоді займала верхню течію Одри і доходила до витоків Вісли. Звідси випливає, що в середині X ст. *Біла Хорватія* простягалася від витоків Вісли через басейн Сяну десь до середньої течії Дністра – верхньої течії Пруту, звідки могла бути доступною для нападів *печенігів*. Причому на захід, за відомостями василевса, *білі хорвати* висунулись недавно, тоді як море, з яким вони були зв'язані, було Чорним морем і звичайний шлях до нього тривав 30 днів. День плавання вверх по ріці прийнято визначати як відстань 25–35 км, униз – 80 км. По Дністрі, з його безліччю вигинів і поворотів, вниз за день пройти більше 50 км не вдається. Прості підрахунки показують, що за 30 днів до Чорного моря можна було добратися десь з району Перемишля. Деякі дослідники, у тому числі Дюла Моравчик, під “Чорним морем” пропонують розуміти Балтійське. Це малоймовірно, але не змінює справи: до Балтійського моря за 30 днів річковим шляхом по Сяну і Віслі теж можна добратись лише з району Перемишля. Про північні межі *Білої Хорватії* Костянтин VII відомостей не мав.

Чи сягала ця *Біла Хорватія* нинішнього Закарпаття? Інформацію про це містить наступний фрагмент з 13-го розділу трактату:

До турок прилягають наступні народи. Зі західної сторони від них – Франгія, з північної – пачінакити, з південної – Велика Моравія, тобто країна Сфендоплока (Святоплока Моравського. – Л. В.), котра зовсім знищена тими самими турками і захоплена ними. Хорвати же сусідять з турками біля гір.

Д. Моравчик, Габор Фегер, Френсіс Дворнік та інші⁶⁷ вбачали в цій розповіді свідчення того, що *угри*, розгромивши державу Святоплока Моравського, межували з *хорватами* біля Карпат, тобто в Закарпатті. Г. Літаврін та Володимир Шушарін вважають, що тут йдеться про далматинських хорватів і відносять цей фрагмент до незрозумілих⁶⁸. Але таке трактування є зовсім безпідставним: повідомлення 13-го розділу логічно пов'язане в тексті з рештою інформації про *угрів*, *печенігів* та *хорватів*.

Фрагменти трактату, які відносяться до *хорватів* біля Карпат, не дозволяють називати їх *білими*. До такого висновку схиляє і вказівка василевса на те, що

⁶⁵ Mikoczi J. Otiorum Croatiae liber unus, opus postumum. Budaë, 1806. P. 78.

⁶⁶ Niederle L. Slovanské starožitnosti. 1910. D. 2. Sv. 2. S. 252; Багрянець В. М. Про землю бойків та їх походження // Українські Карпати. Ужгород, 1993. С. 20–22.

⁶⁷ Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio. Vol. II. P. 63.

⁶⁸ Константин Багрянородный. Об управлении империей... С. 339.

землі *хорватів* доступні нападам *печенігів*. Поза сумнівами справедлива думка Павла Діакону та інших дослідників: *печеніги* оволоділи після 896 р. простором від Дону до Сирету, їх літні кочовища були й у Пруто-Дністровському межиріччі⁶⁹, і звідси вони могли легко тривожити *хорватів* у Закарпатті та на Середньому Дністрі. Принаймні в 948–952 рр. печеніги кочували між Південним Бугом, Дністром, Прутом і Сиретом. Зауваження Світлани Плетнєвої щодо археологічних пам'яток *печенігів* на Доні⁷⁰ не суперечить цим висновкам. Про розселення восьми орд печенігів, одна з яких межувала (чи досягала їх територій під час набігів) з *уличами*, *древлянами* і, навіть, *волинянами* (у тексті – *лендзянами*), розповідає 37-й розділ трактату василевса Костянтина. У полеміці з П. Діакону аргументи Івана Божилова⁷¹ і Дюли Дьєрфі⁷² не виглядають переконливими: слідів болгарського панування над цим регіоном немає. Ще менш вірогідна версія М. Грушевського, що *печеніги* могли тривожити *хорватів* на Одрі, перетинаючи угорські володіння⁷³.

У “Повісті временних літ” тричі згадано *хорватів* і один раз *білих хорватів*.

По мнозех же временех сели суть Словени по Дунаеви, где есть ныне Угорская земля и Болгарьска. От тех Словен разидошася по земле и прозвашася имени своими, где седше на котором месте: яко пришедше седоша на реце именем Морава, и прозвашася Морава: а друзии Чеси нарекошася; а се тижє Словени Хровате Белии, и Сербь, и Хорутане [...]⁷⁴.

И живяху в мире Поляне и Древляне, и Северь, и Радимичи, и Хрвате [...]

Перший фрагмент, як впливає з тексту, стосується земель, які на момент укладання “Повісті временних літ” входили до складу Чеської держави. Погоджуючи другий фрагмент з відомостями трактату Костянтина VII, можна вважати, що *хорвати* жили в межах Київської Русі часів Нестора-літописця, тобто на Дністрі.

⁶⁹ Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв. Киев, 1884; Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии // Seminarium Kondakovianum. Прага, 1933. Т. 6. С. 1–66; Grégoire H. Byzance, les Khazars, les Magyars et les Petchénègues // Sixième Congrès International d'Études Byzantines, Alger 2–7 Octobre 1939. Résumés des rapports et communicationis. Paris, 1940. P. 6–7; Grousset R. L'Empire des steppes. Paris, 1941. P. 238; Fehér G. Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrußland im 9.–10. Jh. // Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, 1959. Т. 5. P. 257–326; Jettmar K. Die frühen Steppenvölker: Der eurasiatische Tierstil. Entstehung und sozialer Hintergrund. Baden-Baden, 1965; Boba I. Nomads, northmen, and Slavs: Eastern Europe in the ninth century // Slavo-Orientalia. Wiesbaden, 1967. Bd. 2. P. 10–11; Diaconu P. Les Petchénègues au Bas-Danube. Bucarest, 1970; Shepard J. The Russian Steppe – Frontier and Black Sea Zone // The Byzantine Black Sea. Athenes, 1979. P. 218–237.

⁷⁰ Плетнева С. А. Хазары. Москва, 1986. С. 153–154.

⁷¹ Vožilow I. Les Petchénègues dans l'histoire des terres du Bas-Danube // Études balkaniques. Sofia, 1971. № 3. P. 170–175.

⁷² Györfy Gy. Sur la question de l'établissement des Petchénègues en Europe // Acta orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest, 1972. Т. 25. P. 283–292.

⁷³ Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1. С. 213.

⁷⁴ Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись. Стб. 5–6.

Наступний фрагмент повідомляє про участь *хорватів* у походах князя Олега на Константинополь у 907 та 911 р. Залишаючи в стороні дискусійність числа здійснених Олегом виправ (як і взагалі самих походів у зв'язку з версією Аскольдового літопису і гіпотезами М. Брайчевського, що відносило би події на 50–60 років раніше), можна припускати, що *хорвати* брали участь у подібних походах лише як союзники або данники київського князя. Тільки спустившись по Дністру і приєднавшись до флотилії Олега чи Аскольда, вони могли принести користь в експедиції. Як союзники, живучи далеко від Дністра, *хорвати* не мали б ніякої вигоди від походу на Візантію, а як данники Києва вони, тим більше, не могли знаходитись далі на захід за межами Придністров'я.

Четвертий фрагмент датується 993 року: “иде Володимир на Хорвати”. У 981 р. Володимир Святославич воював з ляхами і зайняв Перемишль та Червенські гради. Не можна не погодитись з твердженням Ярослава Ісаєвича, що ляхами на Русі початково називали крайнє сусіднє плем'я *лендзян*, поширивши згодом цю назву на всіх поляків⁷⁵ (з тієї ж причини угорці називають поляків “лендел”).

Свого часу Г. Ловмянський досить обґрунтовано розмістив *лендзян* у Сандомирсько-Люблінській землі⁷⁶. Польський дослідник вважав, що вони теж входили в хорватський масив, а на певному етапі і до складу Великої Моравії. Але більшість польських істориків, використовуючи інший фрагмент трактату “Про управління імперією”, де повідомлялося, що плем'я *Lenzenionoi* платило данину Києву в часи регентства Ольги, намагалися посунути межі території *лендзян* мало не під Київ. У підсумку й Г. Ловмянський відмовився від попередніх поглядів та поширив кордони *лендзян* до Бугу і Стиру на Волині⁷⁷. І сьогодні межі *лендзян* на півдні і на сході пересуваються до верхів'їв Дністра⁷⁸, а для обґрунтування цієї тези залучаються переважно ономастичні матеріали, причому навіть такі назви як Белз, Белзець чи Тисмениця відносять до західнослов'янських, тобто польських⁷⁹.

Лендзяни могли в середині X ст. утримувати верхів'я Прип'яті і певний час брати участь у дніпровській торгівлі з Візантією. Можливо, що *бужани*, *волиняни* чи інші волинські племінні князівства знаходилися в цей період під їх зверхністю. Як учасники дніпровської торгівлі вони могли сплачувати якусь частку Києву. Через це Костянтин VII і зарахував їх в число данників Києва. Могли вони також знаходитися певний час під гегемонією тих самих *волян* чи *бужан*. Олександр Головка з цього приводу пише про певну групу *лендзян*,

⁷⁵ *Исаевич Я. Д.* Висляне и лендзяне в IX–X вв. // Формирование раннефеодальных славянских народностей. Москва, 1981. С. 160.

⁷⁶ *Łowmiański H.* Lendzianie // *Slavia Antiqua*. 1953. Т. 4. S. 97–111.

⁷⁷ *Łowmiański H.* Początki Polski. 1970. Т. 4. S. 491–493.

⁷⁸ *Labuda G.* Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii // *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji – Rzeszów 9–11 V 1995* / Pod red. M. Parczewskiego i S. Czopka. Rzeszów, 1996. S. 9–17.

⁷⁹ *Nalepa J.* Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Łędzanie // *Początki sąsiedztwa...* S. 47–64.

яка мешкала у верхів'ях західних витоків Дніпра (на території сучасної Білорусі), але водночас не була якимсь значним етнічним формуванням і згодом повністю асимілювалася волинським населенням⁸⁰. Не виключено також, що *лендзяни* тотожні волинським *лучанам*^{*}.

Південні кордони *лендзян* доходили до Угорщини, але це не значить, що вони простиралися до Карпат. Знахідка цілого угорського кладовища Х ст. у Перемишлі свідчить про те, що угорські впливи в цьому регіоні могли сягати аж до меж Сандомирсько-Люблінської землі. Перемишль, напевно, був хорватським містом⁸¹, назва якого походить від імені хорватського або моравського князя Пшемисла. Після розгрому Великої Моравії хорватські князівства могли стати об'єктом боротьби між Чехією, Угорщиною і Польщею. Польща в цей час переживала період складання. В орбіту держави Мешка I увійшли *лендзяни*, а також, можливо на короткий час, Червень і Перемишль, котрий перед цим перебував у сфері угорського впливу. У 981 р. Володимир Святославич приєднав ці землі до Києва. Якщо б ці землі були етнічними територіями *лендзян*, то за них би неминуче точилася тривала боротьба. Але цього не трапилось, оскільки ці землі були хорватськими.

Залишається питання проти яких *хорватів* ходив київський князь у 993 р. Версія про завоювання Закарпаття і включення його до складу Київської держави, яка спирається лише на цей літописний фрагмент, не підкріплена іншими аргументами і виглядає непереконливо. Правдоподібніше, що Володимир виступив проти *дністровських хорватів*. Під час цього походу *печеніги* напали на Київ і князь швидко повернувся назад: якби його військо знаходилося за Карпатами, зробити це було б практично неможливо. Саме *хорватам* з Середнього Дністра легко було домовитись з *печенігами* про напад останніх на Київ. Боротьба Києва за Середнє Подністров'я була важкою: розкопками Бориса Тимошука засвідчено розорення ряду городищ цього регіону в кінці Х ст., натомість у Закарпатті нічого подібного не знайдено.

Про "руських хорватів" згадував і польський хроніст Вінцентій Кадлубек (* близько 1160 † 1223), але ці відомості були, напевно, запозичені з руських літописів і не можуть дати нічого нового для локалізації *хорватів*. Тільки один фрагмент можна інтерпретувати як повідомлення про боротьбу за хорватські землі між Угорщиною та Польщею в період після 966 і до 981 рр.: "Гунів чи Угрів, Хорватів і Мадярів, племена сильні, він перебрав під свою владу"⁸². Цей уривок також певною мірою підсилює висновок, що *хорвати* межували з Угорщиною і з півночі, тобто від Карпат.

⁸⁰ Головка А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII ст. Киев, 1988. С. 9.

* Таку версію попередньо обґрунтував Ярослав Дашкевич на засіданні постійного наукового семінару "Княжа доба" (керівник Ігор Мицько) у Львові в 2004 р.

⁸¹ Королюк В. Д. К вопросу об отношениях Руси... С. 48–49.

⁸² Monumenta Poloniae Historica. Pomniki dziejowe Polski / Wydał A. Bielowski. Lwów, 1872. Т. II. S. 23.

Дослідники тексту “Орозія”, твору англійського короля Альфреда Великого (879–899/901), встановили, що подану в ньому інформацію про центральні райони Європи взято від дипломатів, які перебували при дворі імператора франків Арнульфа (887–899 рр.). Останній у 892 р. пробував завоювати Велику Моравію і через купців, місіонерів та інших розвідників збирав інформацію про слов’янські землі⁸³. *Хороти (хорвати)* поміщені Альфредом на схід від *далемінців (далемінців-гломачів)* і на південь від Мегда, “а з півночі від землі знаходяться сарменди до самих Рифейських гір”. Згадані Альфредом назви народів і країн дослідники трактують у наступний спосіб.

Далемінці-гломачі разом з *сіуслами, колодицями, мільчанами і лужицями* входили до союзу *сорбів (сербів)*⁸⁴, відомому Костянтинові Багрянородному як *Біла Сербія*. Залишки цього союзу збереглися як лужицькі серби. Землі *далемінців* локалізуються між річкою Камениця, притокою Мульди, Лабою до Стріли, Ползницею і Крушними горами. Отже, за Альфредом, межі між *Білою Сербією* і *Білою Хорватією* на заході проходили над верхньою Лабою. Сюди легко поміщаються і чеські хорвати з-над верхньої Лаби, і сілезькі хорвати з-над верхньої Ніси, відомі з пізніших джерел⁸⁵.

Мегд Джон Босворт у минулому столітті апріорно помістив у Східній Пруссії і Польщі⁸⁶. Пізніше Г. Лябуда досить переконливо ототожнив Мегд з Мазовією⁸⁷. Територія Мазовії чітко окреслена топонімами типу Мазовшани, Мазовше, Мазев, Мазево, Мазовецьк, Мазури, Мазурка, Мазурков (їх всього 13), які розташовані в історичних межах Мазовша⁸⁸.

Сарменди – це, безперечно, *сармати*, як і вважала Віра Матузова⁸⁹. Цим терміном вчена Європа довший час позначала населення її східної частини.

Під Рифейськими горами в літературі традиційно розуміють Уральські гори. Тому цей фрагмент можна розглядати як вказівку, що за *хорватами* аж до Уралу живуть *сармати*, тобто незнаний народ. Проте можливе й інше пояснення. “Скіфія лежить під самою північчю і біля підніжжя Рифейських гір, звідки дує Борей”, – писав Псевдо-Гіппократ. “У Скіфію і в північні землі вступив жахливий Борей... і що ж? Хіба Гіпаніс (Південний Буг. – Л. В.), що бере початок зі скіфських гір, будучи спочатку прісним, не псується пізніше гіркими солями?” – читаємо у “Метаморфозах” римського поета Овідія, засланоного в I ст. у Томи

⁸³ Ekblom R. Alfred the Great as Geographer // Studia Neophilologica. Uppsala, 1941/1942. T. 14. P. 142; Lowmiański H. Początki Polski. T. 2. S. 144–145.

⁸⁴ Boswort J. King Alfred’s Anglo-Saxon Version of the Compendious History of the World by Orosius. London, 1859. P. 37; Labuda G. Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów Słowiańszczyzny. Warszawa, 1961. S. 95.

⁸⁵ Niederle L. Slovanské starožitnosti. 1911. D. 3. S. 128.

⁸⁶ Boswort J. King Alfred’s Anglo-Saxon Version... P. 37.

⁸⁷ Labuda G. Źródła skandynawskie i anglosaskie... S. 96–98.

⁸⁸ Moszyński K. Kultura ludowa słowian. Kraków, 1939. Cz. 2. Zesz. 2. S. 1548, mapa fig. 391.

⁸⁹ Матузова В. И. Английские средневековые источники. Москва, 1979. С. 28.

(місто на побережжі нинішньої Румунії). Тут явно під Рифейськими (Скіфськими) горами можна розуміти Карпати⁹⁰.

Мазовія межувала з *лендзянами*. *Лендзяни* залишилися невідомими королю Альфреду, але він знав про *віслян*: “А на сході від Моравії знаходиться країна Віслян, а на схід від неї Дакія”. Для середньовічного вченого “Дакія” є такою ж самою умовною назвою як і “Сарматія”: у IX ст. обидві країни не існували. Про *віслян* відомо також і з “Життя святого Мефодія”: “Поганський князь, сильн вельми, сидить в Віслех, ругашеся християном і пакости діяше”⁹¹. На підставі цих фрагментів Г. Ловмянський до *хорватів* відніс і *віслян*, і *лендзян*⁹². Для такого категоричного висновку немає жодних підстав, а тим більше для припущення, що *лендзяни* входили в державу *віслян*. Ці фрагменти дозволяють тільки твердити, що *вісляни* були пов’язані з Верхньою Віслою. Деся між 874 і 885 рр. Святоплек Моравський взяв в полон віслянського князя і примусив його прийняти хрещення⁹³.

Таким чином можна вважати, що, уточнюючи західні і північні межі *хорватів*, “Орозій” короля Альфреда прив’язує хорватський масив до Карпат. У джерелі згадуються *вісляни*, але сам Альфред ніде не ототожнює їх з *хорватами*.

Арабський Анонім часів Святоплека Моравського (870–894) дійшов до нас у переказі Абу Алі Ахмада ібн Умара ібн Рошта (початок X ст.) та перського історика Абу Саїд ель-Хайн Гардізі (XI ст.). Від Аноніма походить згадка про плем’я *Grwab* і його князя *Suwayyat Balk* (за ібн Роштом), інакше про плем’я *Garawat* і його князя *Suwiyuat Malik* (за Гардізі)⁹⁴. В обох випадках легко побачити спотворені назви *хорватів* і князя Святоплека. Можна погодитись з Г. Ловмянським, що східні купці, торгуючи з державою моравського князя, називали її від іменування першого “з краю” племені, яке підлягало цьому володареві. Але намагання польського історика за всяку ціну віднести ці відомості аж до *віслян*, відкинувши *хорватів* надністрянських та карпатських, виглядає надто непереконливо⁹⁵. За його версією арабські купці, щоб потрапити в резиденцію Святоплека на Мораві, мусили йти стороною від Дністра і Карпат через Волинь на Віслу і через це залишали в стороні *хорватів* надністрянських і чеських, не кажучи вже про *хорватів* карпатських. Для підтвердження своєї гіпотези Г. Ловмянський вказував на скарби дірхемів у Дорогичині та в околицях Любліна. Але саманідське срібло знайдене й у Перемишлі та в

⁹⁰ Подосинов А. В. Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья. Москва, 1985. С. 159.

⁹¹ Цит. за: Исаевич Я. Д. Виляне и лендзяне в IX–X вв. С. 151.

⁹² Lowmiański H. Początki Polski. T. 2. S. 150–151.

⁹³ Magnae Moraviae fontes historici. Prameny k dějinám Velké Moravy. Brno, 1967. D. II: Textus biographici, hagiographici, liturgici. S. 154–156; Prameny k dějinám Velké Moravy / Vyd. P. Ratkoš. Bratislava, 1968. S. 242.

⁹⁴ Lewicki T. Świat słowiański... S. 347–349.

⁹⁵ Lowmiański H. Początki Polski. T. 2. S. 155–157.

Закарпатті (у Хусті). У Перемишлі, згідно Єхуди бен Меїр ха-Кохен, вже на початку XI ст. функціонувала єврейська торговельна факторія⁹⁶. Навряд чи арабські купці самі доходили до столиці Святоплука. Інформацію вони діставали в хазарських містах і в Києві: єврейські купці з Хазарії не пускали їх далі. Щоб оминати їх довелося вести торгівлю через Булгар, обійти ж Київ не було ніякої можливості. Легенди про Артанію, де вбивають іноземців, занесені арабами з Києва і свідчать про те, що й місцеві купці не хотіли конкуренції та не пускали арабів далі. А з Києва на Мораву найкоротший шлях веде через Перемишль або через Карпати⁹⁷.

Відомості ж ал-Масуді (947 р.) про *Мораву*, *Хорватин* та *Чахін* також взяті не з перших рук⁹⁸. Але і вони скоріше відносяться до *хорватів* на Дністрі або в Карпатах, аніж до *хорватів* на Віслі.

Екстракт з творів різних арабських географів, відомий як Перський Анонім (982 р.), опублікований Володимиром Мінорським, також містить інформацію про князя Святоплука. Столиця останнього була в місті Хурдаб (Хурбад) над рікою Рута, котра випливає з гори, що лежить на межі *печенігів*, *угрів* і *русів*, та через край *русів* біжить до краю *слов'ян*. У Хурбаді три дні в місяць було призначено для торгів, і тоді все населення торгувало⁹⁹. Інтерпретація цього повідомлення має чималу літературу. У ній Руту намагалися ототожнити з Окою, Дунаєм та іншими ріками, але ймовірніше ця річка (Рута) є Прутом, котрий витікає з околиць Говерли. Нижня течія Пруту в X ст. була зайнята *болгарами*, які на той час вже були слов'янами. Район верхньої течії Пруту був приблизною межею Київської Русі (після приєднання дністровських *хорватів*), Угорщини і *печенігів*. Густа сітка селищ і городищ IX–X ст., досліджених Б. Тимощуком на Буковині і віднесених до білохорватських, відповідають такій локалізації. Версія Й. Маркварта, нібито столицею Святоплука був Краків, бездоказова¹⁰⁰. Хурдаб на Руті – не столиця моравського князя, а розташований на краю його держави, десь у верхній течії Пруту, один з центрів міжплемінного торговельного обміну (подібно Ладога була розташована на краю Славії, а Бірка – на краю Швеції). Не виключено, що це була столиця одного з хорватських князів. На думку Ореста Корчинського, місто Хорват знаходилося в центрі Великої Хорватії на городищі Стільсько, яке лежить на річці Колодниця, лівій притоці Дністра¹⁰¹, але й ця гіпотеза також ніяк не співвідноситься з текстом джерела.

⁹⁶ Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów środkowej i wschodniej Europy / Oprac. F. Kupfer, T. Lewicki. Wrocław; Warszawa, 1956. S. 32–60.

⁹⁷ Крюков В. Чи знали арабські автори IX–X століть про Карпати та карпатських слов'ян? // Україна в минулому. Київ; Львів, 1993. Вип. 4. С. 7–16.

⁹⁸ Lewicki T. Świat słowiański... S. 25.

⁹⁹ Hudud al-Alam. The regions of the world: a Persian geography, 372 A.H. – 982 A.D. / Translated and explained by V. Minorsky; with the preface by V. V. Barthold. London, 1937. P. 159.

¹⁰⁰ Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge... S. 471.

¹⁰¹ Корчинский О. Городище-гигант в предгорьях Украинских Карпат // Труды V Международного конгресса славянской археологии. Москва, 1987. Т. 3. С. 11–15.

Таким чином, і східні автори підтверджують можливість поширення меж хорватського масиву до Верхнього Пруту і Карпат, а також залежність цього масиву в IX ст. від князя Святоплука Моравського.

Легенда про святого Вацлава, чеського князя, вбитого братом Болеславом у 929 р., була сформована в 940–970 рр. і лягла в основу його Життя. Формували легенду сучасники, знайомі з фактичним перебігом подій. Згідно з нею, після загибелі Вацлава його мати Драгомира втекла в Хорватію, Болеслав енергійно намагався повернути матір до себе, але не зміг цього домогтися¹⁰². Вочевидь межі *хорватів* знаходились недалеко від землі *пиован*, що співпадає із західними межами *хорватів*, окресленими “Орозієм” короля Альфреда. Невдалість спроб Болеслава свідчить, що *хорвати* вели незалежну політику (вони могли переправити чеську княгиню далі на схід, де Болеслав не мав впливу) і принаймні їх верхівка вже була християнською.

Певні уточнення щодо локалізації території *хорватів* дозволяє зробити співставлення Празького привілею 1086 року з Баварським Географом. Привілей був наданий імператором Генріхом IV своєму канцлерові празькому єпископу Яроміру-Гєбгардту (1040–1089/90 рр.), синові чеського князя Бржетислава I. Єпископ добивався виходу Празького дієцезу з-під влади чеських королів і перетворення його на церковний лен імперії. Документ 1086 року спирався на документ 973 року з більш ранніми описами меж Празької єпископії. На той час празька кафедра, безумовно, не потребувала якоїсь фальсифікації стосовно східних кордонів свого дієцезу, тобто територій, що в XI ст. належали до держави могутнього київського князя, а в церковному відношенні підлягали константинопольському патріарху. Тому в привілей 1086 року було просто переписано відповідні фрагменти документу 973 року, підтвердженого папою Бенедиктом (972–974) та імператором Оттоном I († 973), які відображували ситуацію ще з часів Великоморавської держави кінця IX ст. або Чеської держави другої половини X ст.¹⁰³:

Далі до півночі такі є кордони: Пшовани (Pssouane), Хорвати і другі Хорвати (Chrouati et altera Chrowati), Зласани (Zlasane), Требовани (Trebouane), Поборани (Pobarane), Дедосізи (Dedosize) аж до серединного лісу, де біжить границя Мільчан (Milcianogum). Звідси до сходу такі має ріки граничні Буг (Bug) іменується і Стір (Ztir) разом з містом Краковія (Crasouua) і краєм, котрий має назву Ваг (Uuag), і з усіма територіями, що належать до згаданого міста, котрий є Краковія (Crasouua). Звідси, додавши границі угорські, розширено посувається аж до гір, котрих назва є Тріті (Татри. – Л. В.)¹⁰⁴.

¹⁰² Chaloupecký V. Kniže svatý Václav // Český časopis historický. Praha, 1946. T. 47. S. 47.

¹⁰³ Kozłowska-Budkowa Z. Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej. Kraków, 1937. S. 13–15; Labuda G. Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku // Chryścianizacja Polski południowej. Kraków, 1994. S. 92–94.

¹⁰⁴ Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae / Edidit G. Friedrich. Praha, 1904–1907. T. I. P. 94; Vaněček V. Prvních tisíc let ... Předstátní společenská organizace a vznik státu u českých Slovanů. Praha, 1949. S. 126.

На підставі цього фрагменту Л. Нідерле зробив висновок, що *хорвати* розміщались між польськими та чеськими племенами. Він вважав, що початково *Велика Хорватія* мала свій політичний центр у Кракові, підтримавши згадану вище версію Й. Маркварта (її слушно критикував свого часу М. Грушевський). Близько 560 р. *авари* розгромили і розчленили *Велику Хорватію*, змусивши значну частину *хорватів* перейти в Паннонію і Далмацію (де вони живуть і нині). Тому відлами *хорватів* були розсіяні в Заалі, на Одрі, у Східній Галичині і Чеських Карконосах¹⁰⁵.

Г. Ловмянський також висновкував, що принаймні одне з названих у Празькому привілеї племен *хорватів* можна без вагань локалізувати над Віслою і ототожнити з вісянами¹⁰⁶ – без жодних обґрунтувань, опускаючи зауваження Владислава Кентшинського¹⁰⁷ та висновки Ю. Відаєвича¹⁰⁸, який не допускав можливості ототожнення *вісян* з *хорватами*.

Обидві представлені гіпотези виглядають сумнівними. У Празькому привілеї 1086 року Краків та його околиці виділено окремо. Тобто якраз *вісяни* могли відділяти *білих* (західних) *хорватів* від інших хорватів: *зласан, требован, поборан*.

Свого часу Степан Томашівський висунув здогадку, що до 981 р. існувало залежне від чехів політичне об'єднання, яке охоплювало землі пізнішої Словаччини, Краківщину, Надсяння та Верхнє Побужжя¹⁰⁹. З цього мало би випливати, що східна частина *Великої Хорватії*, куди були включені землі пізнішого Белзького князівства, входила до 981 р. в орбіту Чеської держави.

Джерелами повідомлень так званого Географа Баварського, відредагованого після 844 р. баварським монахом Рудольфом “Опису міст і територій з північної сторони Дунаю”, послужила переважно інформація від купців. Спираючись на відомості Географа, вчені з перемінним успіхом намагаються розмістити названі у творі племена на “своїй” території, а коли це не вдається – відносять їх до не ідентифікованих. Серед них *Zeruiani*, яких ідентифікують з найрізноманітнішими племенами й народами (навіть з чернігівськими *сіверянами*). Найбільшого визнання здобуло трактування Тадеуша Левицького, за якою *Zeruiani* – *серби*, тобто нинішні лужицькі серби. Т. Левицький виходив з порядку назв у контексті пам'ятки: *Lendizi – Thafnezi – Zeruiani – Prissani – Velunzani*. Оскільки, на його думку, *Lendizi* – це *лендзяни*, локалізовані в Сандомирській землі, а *Prissani* і *Velunzani* – спотворені назви поморських племен *пуржичан* і *велинян*, то *Zeruiani-Серби* були поміщені між середньою Віслою та нижньою

¹⁰⁵ Niederle L. Slovanské starožitnosti. D. 2. Sv. 1. S. 193, 224.

¹⁰⁶ Lowmiański H. Początki Polski. T. 2. S. 174.

¹⁰⁷ Kętrzyński W. Granice Polski w X wieku // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. Serya II. Kraków, 1894. T. V (30). S. 2.

¹⁰⁸ Widajewicz J. Państwo Wiślan. S. 15.

¹⁰⁹ Томашівський С. Дев'ятсот літ тому. З приводу ювілею міста Белза // Нова зоря. Львів, 1930. № 1. С. 11.

Нотецею¹¹⁰. Вже Г. Ловмянський помітив непевність такої локалізації¹¹¹, але, не маючи змоги розмістити названі племена на польських землях, взагалі запропонував не брати до уваги порядок назв у контексті твору. Такий підхід дозволяє висувати будь-які гіпотези без обмежень, відірвано від тексту, в залежності від фантазії їх авторів. Тому з'явився ще цілий ряд версій локалізації цього племені – від Помор'я і мало не до гирла Дунаю, але жодна з них не виглядає переконливою.

Іван Крип'якевич пропонував “Zeruiani” читати як “черв'яни”, тобто плем'я пов'язане з Червенськими градами найдавніших літописів. Племінна назва *черв'ян* збереглася в Іпатіївському зведенні, а також відбита у топонімі Червняни (Черляни, нині в Городоцькому районі Львівської області)¹¹². Це співвідноситься і з контекстом фрагменту, де сказано: плем'я складало велику “державу, що з неї, як кажуть, походять всі люди слов'янські”. Легко пояснити й етимологію назви в німецькому звучанні: *Черв'яни – Czerweni – Czeruiani – Zeruiani*. Крім того цей варіант вписується в порядок назв Географа Баварського: *Lendizi – Thafnezi – Zeruiani – Prissani – Velunzani*. *Lendizi* – це, звичайно, *лендзяни*, *Velunzani* – *волиняни*, *Thafnezi* – сусідні з ними *таняни*¹¹³, а тоді *Prissani* – це *присяни*, тобто плем'я, що живе на ріці Сян (спотворена назва від *Zlasani* з Привілею 1086 року – *засяни* (засянці), поза як форми присянці, прикарпатці і так далі властиві для пізнішого часу). За даними Географа, це плем'я налічувало 70 громад: майже стільки ж городищ було в районі Перемишля і Сянока. Миколай Карамзін¹¹⁴, Йозеф Добровський¹¹⁵ і Антон Кралічек¹¹⁶ відстоювали тотожність *Prissani* і *Brzezani*. А. Крисінський висунув варіант: *Prissani* – це *Brissani*, згадані Гельмольдом над нижньою Гавелою¹¹⁷. Владислав Войцеховський, Рішард Кернсовський, Г. Ловмянський та інші прив'язували це плем'я до поморських Пуржич¹¹⁸. Існують ще локалізації племені в районі Пружан в Білорусі чи Прізрена на Балканах. Усі вони є, нібито, результатом спотворення назви (у залежності від бажань дослідника), але не враховують ані етимології

¹¹⁰ Lewicki T. Litzike Konstantyna Porfirogety i Biali Serbowie w północnej Polsce // Roczniki Historyczne. Poznań, 1956. R. 22. S. 32–33; Labuda G. Źródła skandynawskie i anglosaskie... S. 66–69, 83.

¹¹¹ Lowmiański H. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego // Roczniki Historyczne. 1955. R. 20 (1951–1952). S. 51.

¹¹² Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 81, 84, 29.

¹¹³ Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку... С. 105–132.

¹¹⁴ Карамзін Н. А. История государства Российского. Санкт-Петербург, 1818. Т. 1. С. 22.

¹¹⁵ Dobrovský J. Die Sloven stamme auf der Nordseite der Donau // Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst. Wien, 1827. Bd. 18. № 92–93. S. 150.

¹¹⁶ Králiček A. Der sogenannte Baierische Geograph und Mähren // Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens. Brünn, 1898. Bd. II. S. 220.

¹¹⁷ Krysiński A. Pomorze plemienne w świetle przekazu tzw. Geografa Bawarskiego // Materiały Zachodnio-Pomorskie. Szczecin, 1961. T. VII. S. 499.

¹¹⁸ Kiersnowski R. Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych // Slavia Antiqua. 1951–1952. T. 3. S. 81; Lowmiański H. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego. S. 15.

назви, ані наявності археологічних пам'яток відповідної епохи і не вписуються в контекст назв Географа. Можна сильно сумніватися, що “Опис територій з північної сторони Дунаю” взагалі включав поморські племена, віддалені від дунайського регіону.

Локалізувавши *засян* (*засянцив*) можна спробувати ідентифікувати й інші племена, згадані в Привілеї 1086 року: *Trebouane*, *Poborane*, *Dedosisi*. Найпростіше було би *требов'ян* ототожнити з *теребовлянами*, які розміщались у районі нинішньої Теребовлі в басейні Середнього Дністра на його лівому березі. Цей район рясніє археологічними пам'ятками відповідного періоду. При локалізації племені дослідники виходили з засади, що назва племені походить від “треба” – ритуальна жертва. Тому *требов'ян* (*требовлян*) пробували локалізувати в Чеській Требові над Орлице (Стефан Закжевський, Стефан Арнольд), на річці Требніце (Ю. Відаєвич, Тадеуш Лер-Сплавінський), річці Качава в околицях Легніце, яка колись називалася Требовою. Всі ці локалізації слабо корелюються з документом 1086 року. Можна ще згадати і район Требішова в Словачії або річку Теребовля на Закарпатті¹¹⁹. Велика кількість топонімів, пов'язаних з *требов'янами*, на території по обидві сторони Карпат, а також у нинішній Хорватії (53 назви) може бути і свідченням міграції одного з найбільших хорватських племен, можливо пов'язаного з охороною головного святилища хорватського язичницького пантеону.

Poborane Привілею 1086 року при спробах локалізації перетворилися на *Tobrzanie* в Нижній Сілезії. Інші версії пов'язані з верхнім та середнім Бобром в околицях Болеславця і Вленя. Але ці землі входили у володіння брата святого Вацлава – Болеслава і не були хорватськими. Після локалізації *засян* і *требовлян* для *бобрян* підходить лівобережжя Верхнього Дністра до витоків Бугу. Тут знаходиться річка Боброк, де пізніше виникло містечко Бібрка, і тут був уділ князя Дмитра Коріатовича Боброк-Волинського.

Dedosisi – *дядошан* (чи *дзядошан* як пропонували називати їх П. Шафарик та А. Кралічек), яких П. Шафарик розміщав у районі пізнішого Галича¹²⁰, напевно, слід локалізувати у масиві сілезьких племен на лівобережжі Одри¹²¹. В тексті джерела фрагмент закінчується *бобряннами*, а *дядошани* відносяться вже до іншого регіону¹²².

Обґрунтованою виглядає гіпотеза Я. Ісаєвича щодо можливої помилки в тексті Привілею 1086 року Стір, скоріше всього, є спотвореною назвою річки Стрий. У 960–980-х роках Краківщина входила до Чеської держави, межа

¹¹⁹ *Młynarska-Kaletynowa M.* Trzebowianie // *Słownik starożytności słowiańskich*. Warszawa, 1977. Т. 6. Cz. 1. S. 190–191.

¹²⁰ *Szafarzyk P. J.* Starożytności słowiańskie. Cz. II. S. 100, 776.

¹²¹ *Králíček A.* Der sogenannte Baierische Geograph und Mähren. S. 226; *Zeuss D.* Die Deutschen und die Nachbarstämme. Heidelberg, 1925. S. 615; *Kucharski E.* Polska w zapisce karolińskiej... S. 6–15; *Spal J.* Iména západních Slovanů u Geografa Bavorského // *Slavia*. Praha, 1955. Roč. 24. Seš. 1. S. 6; *Pilař O.* Dílo neznámého bavorského geografa // *Historická geografie*. Praha, 1974. T. 12. S. 229.

¹²² *Войтович Л.* Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку... С. 118–119.

впливів якої проходила в районі річок Стрия (східна межа пізнішої Перемишльської землі) і Бугу¹²³. З цього масиву необхідно виключити волинські землі, бо в Привілеї 1086 року не згадуються сусідні з *засянами* волинські племена *черв'ян* та *танян*, не кажучи вже про *бужан* і *волинян*. Прийняття цієї гіпотези суттєво звужує район пошуків локалізації хорватських племен, згаданих у Привілеї 1086 року, обмежуючи його витокami Західного Бугу та річкою Стрий.

Таким чином у цьому регіоні, де пізніше виникли Перемишльське та Звенигородське князівства, в IX–X ст. напевно існували племінні хорватські князівства *засян*, *требов'ян* і *поборан* (бобрян). Здогадку про існування окремих хорватських князівств на східних землях Великої Хорватії першим висловив Ріхард Репель¹²⁴. На цих теренах знайдено ряд гігантських городищ, окремі з яких (Пліснисько чи Стільсько) могли бути столицями племінних князівств. Племінна назва *требов'ян* могла походити від загальнохорватського святилища, де справлялася “треба”. Цілий ряд таких святилищ знайдено на Буковині, у Тернопільській та Івано-Франківській областях¹²⁵. Одне з них знаходилося біля села Ілова (Миколаївського району Львівської області)¹²⁶, поруч з великим комплексом давнього міста у Стільську (воно припинило існування в кінці X ст., коли великий князь Володимир Святославич приєднав хорватські князівства).

Підсумовуючи аналіз свідчень писемних джерел, можна дійти до висновку, що в середині X ст., коли Костянтин Багрянородний завершив писати свій трактат, *Велика Хорватія* як єдина держава вже не існувала. В її західній частині існувала держава *Біла Хорватія*, яка, можливо також носила назву Великої. Рівночасно східні землі *Великої Хорватії* і далі традиційно продовжували називатися *Великою Хорватією*. Між *Білою Хорватією* і східними землями *Великої Хорватії* вклинилися сілезькі і лехітські племена, головним з яких були *вісляни*.

Велика Хорватія була племінним об'єднанням хорватських племен, з території якого в середині VI ст. розпочалося переселення частини хорватських племен у Паннонію і Далмацію. Писемні джерела дозволяють гіпотетично локалізувати територію *Великої Хорватії* від середньої течії Пруту і Дністра на сході до верхньої течії Вісли і Лаби на заході, вздовж Карпат Татрів і Судетів. Південні і північні кордони на підставі писемних пам'яток не можуть бути точно окресленими. Але до складу цього масиву можна включити територію Закарпаття. “Хорватські” топоніми в основному зосереджені на Закарпатті: Хорващик (басейн Тиси в районі Кошиць), Ерде-Хорвати (басейн Тиси), Хорвать

¹²³ Ісаєвич Я. До питання про західний кордон Київської Русі // Ісаєвич Я. Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. Львів, 1996. С. 90–104.

¹²⁴ Roepell R. Geschichte Polens. Hamburg, 1840. Teil 1. S. 144.

¹²⁵ Тимощук Б. О. Язичеські святилища Галицької Русі // Історико-філологічний вісник Українського Інституту. Т. 1. С. 176–181.

¹²⁶ Тимощук Б. О. Ілівське городище-святилище // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. Галич, 19–21 серпня 1993 р. Тези доповідей та повідомлень. Львів, 1993. С. 28–29.

(на річці Красна, допливі Тиси) і Храбоч (басейн Тиси). Також можна згадати поширені тут прізвиська Хорват, Горват тощо. В інших регіонах, якщо не брати до уваги басейну Верхньої Лаби, хорватські назви мають поодинокий і випадковий характер.

У часи князя Святоплука Моравського окремі племена *хорватів*, а також і *вісляни* ввійшли до складу Великої Моравії. На сході межі його впливу сягали витоків Бугу і річки Стрий, де розміщалися племінні хорватські князівства *засян*, *поборан* (бобрян) і *требов'ян*. У Карпатах межі впливу Святоплука сягали верхньої течії Пруту. В сферу його впливу входило, напевно, і Затися в Закарпатті¹²⁷. Хорватські князівства у Середньому Подністров'ї після розпаду *Великої Хорватії*, очевидно, залишалися незалежними. Після падіння Великої Моравії *поборани* (бобряни) і *требов'яни* вийшли з-під моравського впливу, а *засяни*, схоже, потрапили під угорську, а пізніше польську зверхність. Ці племінні князівства в X ст. завоював і включив до складу своєї держави київський князь Володимир Святославич.

Починаючи з перших дослідників текстів Костянтина Багрянородного, з Ансельма Бандурі, Іоганна-Хрестофа Гаттерера і Фрідріха Геркена, більшість вчених, у тому числі М. Карамзін, Яків Головацький, Михайло Лебедин, Сергій Соловйов, Микола Барсов, Франьо Рачкі, О. Шахматов, С. Середонін, Л. Нідерле, Ярослав Пастернак, Михайло Смішко, Б. Рібаков, Петро Третьяков, Валентин Седов, О. Майоров а також багато інших істориків, розміщали початкові осаді *хорватів* і *Велику Хорватію* в Галичині. М. Грушевський, який не поділяв цієї думки, змушений був, як уже зазначалося, допускати можливість печенізьких нападів через угорські землі і гори на *хорватів* на Верхній Одрі. Відчуваючи слабкість такої аргументації вчений залишав це питання відкритим. Його сумніви Г. Ловмянський використав як додаткову аргументацію щодо розміщення *Великої Хорватії* на Віслі, звідки *хорвати* прийшли в Галичину¹²⁸. Хорватські історики, не вдаючись у деталі, в цілому прийняли версію про прабатьківщину за Карпатами. Модерна теза Генріха Кунстманна, який запропонував повернутися до давньої версії про міграцію *хорватів* з гирла Дону на Балкани, а звідти їх вихід на північ до Одри, не отримала широкого визнання. Дослідник виходив з того, що *Велика і Біла Хорватія* є одним і тим же поняттям: “*Vel*” повинно читатися як “*Wel*”, а отже окреслення *velochrobati* (великохорвати) було первинною назвою *хорватів*. Іншим аргументом Г. Кунстманна є версія про походження племінної назви *далемінців* від *далматів*¹²⁹. Хоча Нада Клаїч,

¹²⁷ Войтович Л. Слідами білих хорватів. С. 2–10, 54; *Його ж.* “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? С. 49–50; Овчинников О. Ранньосередньовічна держава у Прикарпатті // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції... С. 19–21.

¹²⁸ *Lowmiański H.* Początki Polski. T. 2. S. 112; 1967. T. 3. S. 68–69.

¹²⁹ *Kunstmann H.* Über den Namen der Kroaten // Die Welt der Slaven. 1982. Bd. VI (27/1). S. 131–136; *Ejusd.* Kamen die westslavischen Daleminci aus Dalmatien? // Die Welt der Slaven. 1983. Bd. VII (28). S. 370; *Ejusd.* Wer waren die Weißkroaten des byzantinischen Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos? S. 119.

одна з найвидатніших хорватських істориків, під впливом цієї версії змінила свою попередню думку і помістила *Білу Хорватію* у Карантанію¹³⁰, більшість дослідників виступила з критикою поглядів Г. Кунстманна (з них особливо переконливо виглядає аргументація Радо Катічіча¹³¹). Окреме місце займає гіпотеза Івана Мужича, який, головним чином на підставі антропологічних матеріалів, розвинув тезу про автохтонність *хорватів* у Далмації¹³².

Велика Біла Хорватія в X ст. визнала залежність від германського імператора Оттона I. Її локалізація на Верхній Віслі і Верхній Одрі, добре обґрунтована Л. Гауптманом¹³³ і підтримана Бого Графенауером¹³⁴, залишається загальноприйнятною. Недавно Стефан Пантелич уточнив її західні та північні кордони на Заале і Білій Ельстер¹³⁵.

Виходячи зі сказаного вище, закарпатських, придністровських і присяньських хорватів правильніше було би називати *карпатськими хорватами*, як запропонував Я. Ісаєвич, а не *білими хорватами*, як пишуть більшість українських та російських авторів. *Білі хорвати* розміщались у верхів'ях Вісли та Одри, на Заале і Білій Ельстер, де С. Пантелич розшукав цілі райони, які користувалися автономією ще в XIV–XV ст., та виявив топонімічні залишки.

Спроба локалізації Великої Хорватії. Основною особливістю північно-дністровського регіону, яка відрізняє його від сусідніх волинських земель, є наявність підплитових поховань. Місцеве населення хоронило своїх покійників без курганів у ямах, більшість з яких покриті кам'яними плитами. Оскільки могильники без жодних наземних ознак знаходились переважно в полях, можна допускати, що при оранці за довгі століття чимало плит було просто прибрано. Підплитові поховання нічим не відрізняються від звичайних ямних безкурганних поховань. Усі вони містять трупопокладення із західною орієнтацією, тіла поховані здебільшого без домовин, в ямах глибиною 0,3–1,1 м. Розміри плит від 1,5×0,4 до 2,2×1,0 м, подекуди плити обложені камінням. Більшість поховань без інвентаря, лише зрідка у жіночих похованнях знаходять підвісні кільця перснєподібної форми з одним або двома кінцями, загнаними у зворотному напрямку. Виготовлені вони переважно з чотирьохгранного дроту, зустрічаються також прості або звиті дротяні персні. Ареал підплитових і

¹³⁰ Klaić N. Poganska stara ili vela Hrvatska cara Konstantina Porfirogeneta // Croatica Christiana Periodica. Zagreb, 1988. God. 12. Br. 21. S. 49–62.

¹³¹ Katičić R. Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena s juga na sjever // Starohrvatska prosvjeta. Split, 1990. Ser. III. Sv. 20. S. 225–328.

¹³² Mužić I. Podrijetlo i pravjera Hrvata. Split, 1991.

¹³³ Hauptmann L. Dolazak Hrvata. S. 88–120; *Ejusd.* Seoba Hrvata i Srba // Југословенски Историјски Часопис. Београд, 1937. Бр. III. С. 30–61; *Ejusd.* Das Regensburger Privileg von 1086 für das Bistum Prag // Mittheilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung. Wien, 1954. Bd. 62. S. 147.

¹³⁴ Grafenauer B. Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata // Historijski zbornik. Zagreb, 1952. God. 5. S. 1–55.

¹³⁵ Pantelić S. Najstarija povijest Hrvata. Mainz, 1993.

грунтових могил в основному охоплює середню течію Дністра, але окремі поховання знаходять і біля його витоків (наприклад, поховання на горі Кляштор у Смільниці Старосамбірського району Львівської області). Кургани для цього регіону зовсім не характерні, в основному вони починаються на вододілі басейнів Дністра та Бугу й Прип'яті і відносяться до волинських племен. Прослідкувати нижні хронологічні рамки появи підплитових могил поки-що не вдалося, але це було не раніше X ст.¹³⁶

Б. Тимощук увесь ареал підплитних могил вважав хорватським¹³⁷. У X ст. тут безсумнівно перебували *карпатські хорвати*. Але не можна не звернути увагу на окремі кургани VII–VIII ст., розкопані на Буковині і в Придністров'ї з похованням на горизонті в неглибоких ямках або без ямок. У Закарпатті ж відомий лише один безкурганний тілопальний могильник в Ужгороді, решта могил мають кургани. Оскільки на Закарпатті збереглося найбільше хорватських топонімів, то саме це є вразливим місцем гіпотези Б. Тимощука. Те саме можна сказати й про могильники навколо Перемишля.

Висновок Володимира Петегирича щодо неможливості привнесення обряду підплитних поховань із заходу заперечень не викликає¹³⁸. Також слушним є заперечення Володимиром Войнаровським тези, що підплитні поховання були наслідком соціальної диференціації суспільства¹³⁹. Ареал підплитних поховань у X ст. зазнав сильного впливу переселенців з Нижнього Дністра, тобто *тиверців*. Розвиток місцевого населення цього ареалу також пов'язаний з верхньодністровським варіантом черняхівської культури. Його носії хоронили своїх покійників під кам'яними плитами або з кам'яними обкладками. Відомі поодинокі курганні могили¹⁴⁰. Витіснені *печенігами* з південних районів *тиверці* розселилися серед *хорватів* в основному на території пізнішого Тербовель-

¹³⁶ Тимофеев Е. И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X–XIII вв. // Советская археология. Москва, 1961. № 3. С. 56–73; Седов В. В. Восточные славяне... С. 128.

¹³⁷ Тимощук Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська. Ужгород, 1969; *Його ж.* Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ, 1976; *Его же.* Восточнославянская община VI–X вв. Москва, 1980; Тимощук Б. А., Русанова И. П., Михайлина Л. П. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв. // Советская археология. 1981. № 2. С. 80–93; Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина. Київ, 1982; *Его ж.* Социальная типология селищ VI–X вв. // Археологические исследования средневековых памятников в Днестро-Прутском междуречье. Кишинев, 1985. С. 3–24.

¹³⁸ Петегирич В. М. Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини // Тези доповідей і повідомлень I-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Тернопіль, 1990. Ч. I. С. 72.

¹³⁹ Войнаровський В. М. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. Тематичний збірник наукових праць. Київ, 1992. С. 40–41.

¹⁴⁰ Баран В. Д. Ранньослов'янські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Південно-Західної Волині // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Київ, 1964. Вип. 5. С. 95–113.

ського князівства, утворюючи й спільні могильники, в яких зберігали своєрідність своїх поховань – під плитами¹⁴¹. Ареал підплитових поховань має поширення і на теренах Словаччини та Чехії, тобто Великої Моравії. Знайдені такі поховання й у Хорватії при розкопках у поселеннях Нін і Кашич на горі Маклиново Брдо¹⁴². Але спроба будь-якого співвіднесення цих ареалів вимагає дуже обережного підходу.

Ареали *хорватів* і *тиверців* у VIII–IX ст. були заповнені пам'ятками культури типу Луки Райковецької, а до того, в другій половині V – VII ст. – пам'ятками празького типу. Межа між ними дуже умовна¹⁴³.

Подальші пошуки дещо виходять за хронологічні межі дослідження, однак видаються необхідними. Важливим залишається питання етнічної належності населення верхньодністровського варіанту черняхівської культури. Під натиском носіїв пшеворської культури із заходу і зарубинецької культури зі сходу, населення липицької культури, яке жило тут у I–II ст. н. е., відійшло за Карпати або було асимільовано прибульцями¹⁴⁴. Носії липицької культури були фракійцями, можливо *костобоками*¹⁴⁵. Зарубинецьке населення було слов'янським, принаймні взяло активну участь у слов'янському етногенезі. Частина польських дослідників вважають слов'янами і носіїв пшеворської культури, але ця гіпотеза ще не доведена. Переконливішими виглядають аргументи більшості європейських дослідників, які відносять пшеворців до германського масиву¹⁴⁶. Все це етнічне розмаїття було нівельоване черняхівською культурою. Це була провінційна римська культура з більш високою технологією виробництва, аніж у наступних слов'янських культур, із зачатками писемності, розвинутою торгівлею з римським лімесом (про що свідчать численні скарби римських монет). Малоімовірно, щоб усе це знищила короткочасна гунська навала, скоріше всього основи цієї культури належали до масиву германських племен, зрушених до міграції на схід племенами вельбарської культури – *готами* і *генідами*. Тому деякі суттєві надбаня цієї культури зникли з відходом цих племен на захід під натиском *гуннів*. У VI–VII ст. складні асиміляційні процеси в регіоні завершилися перемогою слов'ян склавінської групи.

Як вважає болгарський історик Еміл Михайлов, «у VI ст. склавінська (сербо-хорватська) зона охоплювала велику територію на захід від ріки Сян і верхів'їв Дністра і на південь від верхньої Вісли. На заході ця зона охоплювала більшу

¹⁴¹ *Войнаровський В. М.* Підплитові поховання... С. 42–43; *Седов В. В.* Восточные славяне... С. 128.

¹⁴² *Belošević J.* Materijalna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća. Zagreb, 1980. S. 79.

¹⁴³ *Михайлина Л. П., Тимошук Б. А.* Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII–X вв. // Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983. С. 205.

¹⁴⁴ *Циглик В. М.* Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. Київ, 1975.

¹⁴⁵ *Śmiszko M.* Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Lwów, 1932. S. 178.

¹⁴⁶ *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. Київ, 1984.

частину сучасної Словачкії, а її південна межа впиралась у північні схили Карпат...”¹⁴⁷.

У 1893 р. розкопками Йозефа Сомботі розпочалося дослідження могильників культури карпатських курганів¹⁴⁸. Пам’ятки цієї культури заповнюють північні й східні схили Карпат, а також простір між Карпатами і верхів’ями Дністра, Пруту, Серету, верхів’я Тиси, на північному заході вони доходять до річки Стрий у районі Добрян (Вижницький, Глибочький, Кіцманський, Сторожинецький райони Чернівецької області; Коломийський, Надвірнянський, Косівський і, частково, Тлумацький та Галицький райони Івано-Франківської області; Стрийський і Старосамбірський райони Львівської області та Хустський і Виноградівський райони Закарпаття). Носії цієї культури взагалі не знали плоских цвинтарів і хоронили своїх покійників під невисокими курганами. Кремація тіл відбувалася в трьох основних варіантах: з вміщенням останків в урну, з вміщенням останків у ямку, з насипанням кургану безпосередньо над багаттям. Поселення носіїв культури розміщалося на перших або других надзаплавах невеликих водоймищ і поблизу низинних чорноземів та луків, люди жили в наземних будівлях і напівземлянках з вогнищами або печами посередині. Використовувалася ліплена кераміка різноманітних форм. Виготовлення її було недбалим, глина оброблена погано й слабо, поверхня вирівняна, кольори – синій, червоний, жовтий і коричневий. Орнамент – у вигляді рельєфних валиків на шийці або плечиках, наліплених дужок, ямок, зигзагоподібної лінії. Особливості цього посуду – вази на високих ніжках, іноді фігурних підставках, що нагадують аналогічні липицькі типи.

Ці пам’ятки досліджували Іван Копержицький, Корнель Журавський, Ярослав Пастернак, Тадеуш Сулімірський, В. Баран, Б. Тимошук, Ліана Вакуленко, Степан Пеняк, Володимир Котигорошко, Віргілій Михайлеску-Бирліба, Володимир Цигилик, але вперше в окрему археологічну культуру їх виділив Михайло Смішко. Він уважав носіїв культури карпатських курганів *карпами*, яких, як відірваних від основного дакійського масиву, асимілювали слов’янами. Археологічні пам’ятки, на його думку, давали підстави припускати наявність генетичного зв’язку між пам’ятками культури карпатських курганів (кінець II – перша половина V ст.) та слов’янськими пам’ятками VI–X ст. На основі пам’яток культури карпатських курганів розвинувся первинний хорватський ареал¹⁴⁹.

¹⁴⁷ Михайлов Е. За руско-българската етническа граница до края на X век // Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет. София, 1973. Т. 15: 1971. Кн. 3. С. 186.

¹⁴⁸ Szombathy J. Prähistorische Recognoscierungstour nach der Bukowina im Jahre 1893 // Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museum. Zweiter Jahrgang. 1894. Czernowitz, 1894. S. 10–21.

¹⁴⁹ Смішко М. Ю. Ранньослов’янська культура Карпатського підгір’я // Наукові записки Інституту суспільних наук АН УРСР. Львів, 1953. Т. 1; *Його ж.* Карпатські кургани першої половини I тис. н. е. Київ, 1960; *Його ж.* Поселення III–IV ст. н. е. з слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької обл. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 5. С. 67–80.

Висновки М. Смішка підтримав С. Пеняк, який досліджував пам'ятки культури карпатських курганів у Закарпатті та поширив її ареал на все Верхнє Потисся¹⁵⁰. Також висновки М. Смішка ґрунтовно підкріпили дослідження Л. Вакуленко. Щоправда вона заперечує тотожність носіїв культури карпатських курганів і *карнів*, наголошує на дакійській основі самої культури, але досить переконливо доводить, що в складних асиміляційних процесах, які протікали тут, перемогли слов'янські елементи. У результаті сформувався хорватський масив¹⁵¹.

В. Баран, Денис Козак і Ростислав Терпиловський вважають, що культура карпатських курганів належала *карпам*, які були асимільовані слов'янами. Наприкінці IV ст. слов'янська група "черняхівців" з Подністров'я стала проникати в райони Верхнього Попруття. З V ст. в цьому ареалі з'являються напівквдратні житла з печами-кам'янками, типовими для слов'ян Середнього Дніпра. З VI ст. цей масив став хорватським¹⁵². М. Брайчевський також розглядав культуру карпатських курганів як локальний варіант черняхівської культури та етнічно пов'язував її з *хорватами*¹⁵³.

У румунському Прикарпатті пам'ятки культури карпатських курганів досліджував В. Михайлеску-Бирліба, який вважає носіїв цієї культури наслідком симбіозу липицької культури (*даків*) та пшеворської культури (германців *астінгів*)¹⁵⁴. З ним можна погодитися щодо участі обох цих компонентів у етногенезі носіїв культури карпатських курганів.

В. Котигорошко інтерпретує пам'ятки культури карпатських курганів виключно як північнофракійські¹⁵⁵, з чим погодитись важко. У формуванні культури карпатських курганів окрім дакійських, слов'янських та германських елементів взяли участь і сарматські елементи¹⁵⁶. Це підтверджують антропологічні

¹⁵⁰ Пеняк С. І. Ранньослов'янське та давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. Київ, 1980. С. 162–165.

¹⁵¹ Вакуленко Л. В. Памятники культуры карпатских курганов у с. Глубокое // Археологические исследования на Украине в 1967 г. Киев, 1968. С. 169–172; *Її ж.* Поселення культури карпатських курганів // Дослідження з слов'яно-руської археології. Київ, 1976. С. 73–94; *Її ж.* Пам'ятники підгір'я Українських Карпат першої половини I тис. н. е. Київ, 1977; Вакуленко Л. В., Приходнюк О. М. Проблема преемственности черняховских и раннеславянских древностей в свете исследований на Среднем Днестре // *Slavia Antiqua*. 1985. Т. 33. S. 71–136.

¹⁵² Баран В. Д., Козак Д. Н., Терпиловський Р. В. Походження слов'ян. Київ, 1991. С. 57.

¹⁵³ Брайчевський М. Ю. Про етнічну приналежність черняхівської культури. С. 122–125; *Його ж.* Біля джерел слов'янської державності. Київ, 1964. С. 5.

¹⁵⁴ Mihăilescu-Birliba V. Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie: Les fouilles de Braniste-Nemțisor (Comm. de Vinători, dep. de Neamț) // *Dacia*. 1980. Vol. 24. P. 181–207.

¹⁵⁵ Котигорошко В. Г. Исследование памятников в Закарпатье // Археологические открытия. 1976 г. Москва, 1977. С. 312; *Его же.* Новые данные к изучению древней истории славян Закарпатья // Советская археология. 1977. № 1. С. 81–102; *Его же.* Курган первой половины III в. н. э. у с. Братово // Советская археология. 1979. № 2. С. 153–164; *Его же.* Итоги изучения могильника Иза I в Закарпатье // Советская археология. 1980. № 1. С. 239–247; *Его же.* Раскопки дакийского городища у с. Малая Копаня // Археологические открытия. 1980 г. Москва, 1981. С. 256.

¹⁵⁶ Рикман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. Москва, 1975. С. 319.

матеріали. Поряд з гетським мезодоліхокранним типом тут зустрічаються черепи сарматського брахікранного типу¹⁵⁷.

Ще П. Шафарик пов'язував етимологію назви *хорвати* з *карпами*, які дали ім'я Карпатам¹⁵⁸. Але у слов'янських мовах “Б” ніколи не переходить у “В” (*Хробація – Хорвація*). *Карпи* були племенем дакійського масиву, їх активність припадає на III ст. На початку IV ст. більшість *карпів* була переселена римлянами в Паннонію, а покинули вони Карпати під натиском слов'ян. Становлення і розквіт культури карпатських курганів співпадає з часом витіснення *карпів* з Карпат. Та їх частина, яка тут залишилася, була асимільована слов'янами за участі германців-астингів та сарматів. Крім *карпів* у цих процесах вірогідно взяли участь *костобоки* – носії липицької культури, також плем'я дакійського масиву, яке було змушене з Верхнього Подністров'я відійти за Карпати (на це звернула увагу Л. Вакуленко). Цікаво, що в етимології назви *костобоки* та імен окремих їх “царів” простежуються зв'язки зі слов'янами.

На підставі ряду топонімів явно слов'янського походження Л. Нідерле допускав можливість проникнення слов'ян в області Подунав'я десь в районі середньої дунайської низини ще в I–II ст.¹⁵⁹ Після ретельної ревізії його аргументів Леонід Гіндін дійшов висновку про присутність слов'ян у 448 р. в Південній Паннонії і Північно-Західній Дакії, тобто районі нижньої та середньої течії Тиси й Темеша¹⁶⁰. Знайти за Карпатами в V ст. інших – окрім *хорватів* – слов'ян навряд чи можливо. А щоб від них тут залишилися географічні назви, вони мусили перебувати у цій місцевості ще раніше. Римський імператор Волузіан (251–253), який воював на Середньому Дунаї, носив титул *Venedicus*. Чи не є це свідченням ранніх спроб проникнення слов'ян-венедів (*хорватів*) на Дунай разом з *карпами*?

Більшість дослідників погоджується з іранською етимологією назви “*хорвати*”¹⁶¹, версія М. Смішка цілком з нею узгоджується. Сарматські пам'ятки

¹⁵⁷ Максимов Е. В. Юго-Восточная Европа в первой четверти I тыс. н. э. по археологическим данным. Историография // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. Киев, 1990. С. 19–20.

¹⁵⁸ Szafarzyk P. J. Starożytności słowiańskie. 1843. Cz. I. S. 301; Cz. II. S. 315–317, 544.

¹⁵⁹ Нидерле Л. Славянские древности. Москва, 1956. С. 50–51, 54.

¹⁶⁰ Гиндин Л. А. К хронологии и характеру славянизации Карпато-Балканского пространства // Формирование раннефеодальных славянских народностей. С. 52–96; *Его же*. К хронологии и характеру славянизации Карпато-Балканского пространства (по лингвистическим и филологическим данным) // Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья. Москва, 1984. С. 43; *Его же*. Значение лингво-филологических данных для изучения ранних этапов славянизации Карпато-Балканского пространства // Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. Москва, 1987. С. 24.

¹⁶¹ Соболевский А. И. Русско-скифские этюды // Известия Отделения русского языка и словесности Российской Академии Наук. 1921 г. Петроград, 1923. Т. XXVI. С. 8; Župančić N. Prvobitni Hrvati // Zbornik kralja Tomislava u spomen tisućugodišnjice Hrvatskoga Kraljevstva. Zagreb, 1925. S. 291, 296; Vasmer M. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven. Leipzig, 1923.

на території Городенківського, Кіцманського, Кельменецького і Хотинського районів Чернівецької області підтверджують присутність тут сарматів – *язигів* і *роксоланів*, які перемістилися пізніше на Тису. При цьому напрямок переміщення *сарматів* співпадає з напрямком поширення через Карпати пам'яток культури карпатських курганів: у Закарпатті вони знаходяться переважно у верхній течії Тиси, вказуючи на шлях прибульців з Буковини та східної частини Івано-Франківщини по долинах річок Свіча – Тересва, Свіча – Ріка чи Ломниця – Тересва або Прут – Яблунівський перевал – Тиса. У VIII–IX ст. слов'янські пам'ятки вже заповнюють долини рік Боржава, Латориця, Уж і Лаборець (Свіржава). Сарматські пам'ятки далі Буковини невідомі, тоді як присутність *язигів* на Тисі засвідчена писемними пам'ятками. З Буковини на Тису вони могли переміститися лише цими шляхами.

Отже, вимальовується наступна картина. З верхів'їв Південного Бугу і Збруча слов'янське населення почало заповнювати Буковину і Покуття, слідом за ними рухалися сармати (*язиги* і *роксолани*). Слов'яни тіснили місцеве фрако-дакійське населення, а місцями просочувалися через їх оселі в передгір'я Карпат. З іншого боку носіїв липицької культури *костобоків* тіснили пшеворці *астінги*. Подальша міграція *готів* і *генідів* у III ст. призвела до розвитку черняхівської культури, що прискорило відхід носіїв культури карпатських курганів далі до Карпат і по долині ріки Тиса. Існування в III–V ст. складної карпатської мішанини даків, слов'ян, германців і сарматів закінчилося домінуванням *слов'ян-хорватів*, які в V–VI ст. почали заповнювати землі Східної Словаччини, басейну Дністра (де вони змішувалися зі спорідненим сербським населенням) і Сяну, а далі вздовж Татрів і Судетів дійшли до витоків Одри й Ельби, басейну Заале і Білої Ельстер. Так утворилася *Велика Хорватія*¹⁶².

У VI–IX ст. уесь цей ареал мав спільний обряд поховання. Тіла спалювали на певній відстані від місця захоронення, обпалені кості складали в урну і засипали в ямі або ж над урною насипали невеликий курган¹⁶³. Такі пам'ятки зустрічаються в Прикарпатті, Закарпатті, Східній Словаччині (Кошіце), Хорватії (пам'ятки VII ст.)¹⁶⁴, вздовж течії Ельби і низов'ях Мульди, між нижньою Заале та Ельбою (кінець VI – початок VII ст.)¹⁶⁵. У пам'ятках на території Німеччини урни празького типу часто закопували у земляних плоских могилах, вимощених камінням.

Teil I: Die Iranier in Südrubland. S. 56; Hauptmann L. Seoba Hrvata i Srba. S. 30–61; Sakaš S. Iranische Herkunft des Kroatischen Volksnamens. S. 330–340.

¹⁶² Майоров А. В. Великая Хорватия... С. 178–180.

¹⁶³ Тимоцук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв.; Филипчук М. А. Нова знахідка. Плісненський саркофаг // Літопис Червоної калини. Львів, 1993. № 10–12. С. 55.

¹⁶⁴ Belošević J. Materijalna kultura Hrvata... S. 47.

¹⁶⁵ Schmidt B. Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteleuropa. Halle, 1961 [Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle. Heft 18]. S. 41; Herrmann J. Germanen und Slawen in Mitteleuropa: zur Neugestaltung der ethnischen Verhältnisse zu Beginn des Mittelalters. Berlin, 1984; Ejusd. Die Slawen in Deutschland. Berlin, 1985. S. 18.

Проблема хорватських міграцій. Аварське завоювання частини хорватського масиву в середині VI ст. змусило мігрувати значну частину *хорватів* в Паннонію і Далмацію. У цій першій міграції взяли участь не тільки *хорвати* з басейну Тиси, але й з районів Дністра та Сяну. Ця перша міграція також сприяла опануванню *хорватами* Судетів і Верхньої Ельби, звідки вони вже вдруге мігрували близько 626 р. на заклик василевса Іраклія. Перша міграція проходила під аварським керівництвом і спільно з волинськими племенами дулібського об'єднання. Про це свідчать балканські топоніми у Хорватії, Боснії й Герцеговині, які зберегли етнічні назви відомих прикарпатських і волинських племен: *требов'ян* (Terbegovci, Trbovće, Trbovići, Trbovlje, Trebanjski vrh, Trebća vas, Trebće, Trebečaj, Trebelno, Trebenće, Trebenista, Trebesinj, Trebeševo, Trebcz, Trebež, Trebećino, Trebiće, Trebija, Trebijovi, Trebimlja, Trebino, Trebinje, Trebište, Trebizani, Trebizat, Trebnja Gorica, Trebnje, Trebnji vrh, Treboje, Treboš, Trebotin, Trebovec, Trebović, Trebovljani, Trebovlje – усього 53 назви), *засян-присян* (Prasjani – 1 назва), *дулібів* (Dulebe, Dulepska – 2 назви), *бужан* (Bužec, Bužici, Bužin, Bužinija, Bužici – усього 8 назв), *лучан* (Lućane, Lućica, Lućice – усього 10 назв), *волинян* (Velinci, Velino, Veljun – усього 5 назв) і *черв'ян* (Ćerin, Ćerjenci, Ćervaci, Ćervać, Ćervaći, Ćerovići, Ćerovljani – усього 51 назва). Поряд з ними знаходяться десятки топонімів, пов'язаних з *аварами-обрами* (Obrovo, Obrov, Obrovac та інші).

Н. Клаїч відносила час першого переселення *хорватів* на Балкани, виходячи з інформації Костянтина Багрянородного в 31-му розділі його трактату, до правління василевса Іраклія (610–641). Конкретна дата була прив'язана до здобуття Салони, яке дослідниця датувала на підставі надгробку абатиси Іоанни 614 року¹⁶⁶. Інші історики пов'язують першу міграцію *хорватів* з наступом і поразкою *аварів* під Константинополем у 626 р.¹⁶⁷ За версією Фоми Шанека¹⁶⁸ та Діми Павлішича¹⁶⁹, *хорвати* були викликані василевсом Іраклієм з-за Карпат і прибули в 630 р. Б. Графенауер відносив дату першого переселення до 623 р., пов'язуючи її з повстанням Само¹⁷⁰, але дослідник при цьому проігнорував інформацію Костянтина Багрянородного з 29-го і 31-го розділів, взявши до уваги відомості лише 30-го розділу. Тому ця версія (як і припущення Любо Маргетича, який відніс переселення аж до 791 р.¹⁷¹) залишається неприйнятною.

¹⁶⁶ Klaić N. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. Zagreb, 1975. S. 139.

¹⁶⁷ Kunstmann H. Über den Namen der Kroaten. S. 131–136; Katičić R. Kunstmannovi lingvistički dokazi... S. 300–301, 307; Macan T. Povijest hrvatskog naroda. Zagreb, 1992. S. 15–16.

¹⁶⁸ Šanjek F. Kršćanstvo na hrvatskom prostoru, pregled religiozne povijesti Hrvata (7–20. st.). Zagreb, 1991. S. 15.

¹⁶⁹ Pavličević D. Povijest Hrvatske. Zagreb, 1994. S. 15.

¹⁷⁰ Grafenauer B. Zgodovina slovenskega naroda. Ljubljana, 1994. Zv. 1: Od naselitve do uveljavljenja frankovskega reda (z uvodnim pregledom zgodovine slovenskega ozemlja do naselitve alpskih Slovanov). S. 44.

¹⁷¹ Margetić L. Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata // Zbornik Historijskog zavoda Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Zagreb, 1977. Sv. 8. S. 145–146.

У 30-му і 31-му розділах трактату “Про управління імперією” викладено дві версії завоювання Далмації *хорватами*. Крім того у 29-му та 30-му розділах приведені ще дві версії, схоже, більш раннього проникнення *хорватів* у Далмацію. З першого ж погляду очевидно, що ці останні версії були взяті від різних інформаторів і відображають два погляди на одні й ті ж події. У дослідників навіть виникла думка, що 30-й розділ був написаний після смерті василевса і вставлений у трактат¹⁷², але автором інформації була добре обізнана з подіями особа, або ж відомості було взято безпосередньо з хорватського епосу¹⁷³. Проте сербські історики Зоран Новакович¹⁷⁴ та Боро Ферянчич¹⁷⁵ спростували цю думку. Вони звернули увагу, що текст 30-го розділу так і не був зведений в одне ціле, тому він містить як історичні, так і географічні протиріччя (двічі по різному подані території Далмації і Хорватії, невірно приписано імператорові Діоклетіану будівництво Салони тощо). Версія, наведена в 29-му розділі, пов’язана з далматинською традицією, яка походила, скоріше всього, від жителів Салони. Тут відчувається краще знання місцевих умов, а жителів Салони названо римлянами. Версія, подана в 30-му розділі, безперечно має візантійське походження. Жителі Далмації названі ромеями, а сама провінція західною фемою, інформатори виявили необізнаність у природних умовах щодо району Спліту і Салони, невірно визначили кордони Далмації по Дунаю, а також помилково ототожили безіменну річку неподалік від Салони з Дунаєм¹⁷⁶. В обох розділах було використано також хорватський епос.

Ці спостереження дозволяють зробити наступні висновки. У 559 р. *авари* заключили з василевсом Юстиніаном угоду, за якою отримали територію в Мезії на Дунаї як федерати імперії. У 565 р. вони перейшли через Ельбу і вторглися в Тюрінгію. При цьому вони зрушили слов’янські племена і змусили їх мігрувати на захід, так *хорватами* була зайнята територія пізнішої *Білої Хорватії*. У 568 р. *лангобарди* покинули Паннонію і їх місце зайняли *авари*, знову змушуючи мігрувати *хорватів* та інших слов’ян. Таким чином ще в другій половині VI ст. *хорвати* з *аварами* підійшли до кордону з Далмацією. Обдуривши прикордонну охорону, слов’яни, які на той час залишалися залежними від *аварів*, пройшли через клісуру (фортеця Кліс за 4 км на північ від Салони, яка прикривала прохід до адриатичного узбережжя зі сторони Боснії) та здобули Салону. Після цього почалася масова колонізація Далмації слов’янами, переважно *хорватами*, та *аварами*.

¹⁷² *Bury J. B.* The treatise De administrando imperio // *Byzantinische Zeitschrift*. Leipzig, 1906. Bd. 15. S. 517–557.

¹⁷³ *Grafenauer B.* Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta... S. 15–18; *Klaić N.* Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. S. 137.

¹⁷⁴ *Новакович П.* Нека запажања о 29. и 30. глави De administrando imperio // *Историјски Часопис*. Београд, 1972. Кн. 19. С. 5–54.

¹⁷⁵ *Ферјанчич Б.* Структура 30. главе списа De administrando imperio // *Зборник радова Византолошког института*. Београд, 1978. Кн. 18. С. 67–80.

¹⁷⁶ *Новакович П.* Нека запажања о 29. и 30. глави... С. 17–21.

Коли це трапилося? Відомо, що в 602 р. *лангобарди, авари* і *слов'яни* напали на візантійську Істрію і спустошили її¹⁷⁷. У 604 р. аварський каган послав королю лангобардів Агілulfу слов'янський контингент на допомогу у війні проти міланського герцога. Це військо брало участь у битві під Кремоною¹⁷⁸. Ще в 1217 р. біля Кремони згадується місцевість Корвето ("Corveto loco Cremonenses"¹⁷⁹), що може свідчити про участь *хорватів* у цій війні та підтверджувати їх присутність у Далмації в 602–604 рр.

Важливим джерелом з цього періоду є листи римського папи Григорія I Великого до іллірійського єпископа. У листі 591 року папа звертається до нього з проханням прийняти до себе єпископів, вигнаних з захоплених *аварами* та *слов'янами* територій. Ця звістка відноситься до єпископств Теурній і Агунт на Драві¹⁸⁰. Ще раніше, у 587 р., були зруйновані єпископства Целея та Емона. В іншому листі з 592 р. папа висловив радість з приводу перемоги префекта Йобіна над варварами. Немає сумнівів, що мова йшла про контрудар візантійського війська, яке відкинуло *авар* та *слов'ян* за Драву. Перемозі префекта сприяв похід баварського герцога Тассіло I проти слов'ян у 592 р. Герцог був васалом короля франків Хільберта, з яким папа нав'язав тісні контакти, маневруючи між візантійцями і франками. У 593 р. баварці захопили в полон і стратили дві тисячі слов'ян¹⁸¹. Після смерті Тассіло I його син Гарібальд спочатку зазнав поразки від слов'ян, але згодом розбив їх на Драві¹⁸². Ці події, безперечно, затримали просування *хорватів* з Паннонії в Далмацію та Істрію¹⁸³. У 598 р. папа вітав равеннського екзарха Калінікуса, який відповідав за оборону Істрії і Далмації, з перемогою над *слов'янами*. У 600 р. в листі до Максима, єпископа Салони, папа висловив співчуття з приводу страждань, спричинених *слов'янами*, і стурбованість, що останні хочуть йти через Істрію в Італію. Як бачимо, у 600 р. Салона ще не була здобута, але така загроза вже існувала. Сталося це між 600 і 614 рр. (за написом з надгробку абатиси Іоанни Салона була зруйнована в 614 р.).

Таким чином, перша міграція *хорватів* на Балкани тривала в 587–614 рр., участь у ній брали – під впливом *аварів* – залежні від них *хорвати*, які зайняли Паннонію, перейшовши туди по Тисі з Карпатського регіону. Дунай вони могли форсувати між впадінням Морави і Тиси. Навпроти гирла Тиси знаходилася потужна візантійська фортеця Сірміум, яку імперія утримувала ще в VII ст., тому вірогідний район переправи можна звузити від впадіння Морави на лівому

¹⁷⁷ Herrmann J. Welt der Slawen. Geschichte, Gesellschaft, Kultur. Leipzig, 1986. S. 40.

¹⁷⁸ Pauli Historia Langobardorum. IV, 24.

¹⁷⁹ Annales Placentini // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Hannoverae, 1863. T. XVIII. P. 435.

¹⁸⁰ Grafenauer B. Zgodovina slovenskega naroda. Zv. 1. S. 288.

¹⁸¹ Pauli Historia Langobardorum. IV, 11.

¹⁸² Pauli Historia Langobardorum. IV, 41.

¹⁸³ Klaić N. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. S. 101; Grafenauer B. Zgodovina slovenskega naroda. Zv. 1. S. 288.

березі до місцевостей навпроти гирла ріки Драви. Басейн останньої *хорвати* освоїли між 587 і 593 рр. (у VIII ст. тут виникла Паннонська марка імперії франків, на західних рубежах якої існували поселення *Horvatzsidany, Horvatio*). З цієї території *хорвати* стали проникати в межиріччя Драви і Сави, звідки перейшли на терени нинішньої Боснії, а вже звідти форсували прохід до Адріатичного побережжя через Клісу та Салону.

Друга міграція *хорватів* на Балкани тривала в 626–630 рр., розпочалася на заклик василевса Іраклія і була спрямована проти *аварів*. У ній брали участь *хорвати* з *Білої Хорватії*, які мешкали за Баварією. Ця міграція завершилася завоюванням Далмації, де виникло 11 хорватських жупаній (князівств) – спочатку залежних від Візантії, а потім самостійних, про що свідчить прийняття їх населенням християнства латинського обряду¹⁸⁴.

Спроба локалізації хорватських князівств. Велика Хорватія на середньому та верхньому Дністрі, в Закарпатті, на Сяні і вдовж гір до верхів'їв Одри, Лаби, Заале і Білої Ельстер, позбувшись аварського впливу, певний час процвітала, свідченням чого є сама її назва. Рух на південь лехітських племен, одне з яких (*вісляни*) вклинилося в хорватський масив у районі Кракова і розділило його на дві частини, призвів до поділу *Великої Хорватії* на дві частини. Східна частина ще якийсь час зберігала назву *Великої Хорватії*, поступово розпадаючись на окремі племінні князівства, а західна отримала назву *Білої Хорватії* (тобто “Західної Хорватії”). До того часу в східній частині були асимільовані не лише залишки *сербів*, але й войовничих сарматів – *роксоланів*, від яких, можливо, *карпатські хорвати* перебрали назву *русинів*. Подібний процес відбувався й у Середньому Подніпров'ї, де *поляни* асимілювали ту частину *роксоланів*, яка не вирушила до Тиси. Не виключено, що в обох випадках роксоланські династії дісталися до влади в цих міжплемінних князівствах, натомість сам сарматський масив розчинився у чисельнішому слов'янському елементі. Звідси й феномен численних “руських” топонімів саме на Закарпатті, в Галичині та в басейні річки Рось на Правобережжі Дніпра. Отже, етноніми “хорвати” і “русини” правдоподібно можуть мати сарматське (іранське) походження.

У IX ст. частина хорватських князівств, щонайменше до річки Стрий, були включені у сферу впливу Великоморавської держави князя Святоплука. Напевно їх долю розділили і закарпатські хорвати. Мешканці всіх цих регіонів поступово стали приймати християнську віру. У кінці X ст. *угри* розгромили Велику Моравію, а хорватські князівства стали об'єктом експансії сусідніх держав, котрі почали консолідуватися – Чехії, Угорщини, Польщі та Київської Русі.

Прихильники віслянського походження *хорватів* використовують мовний аргумент. Позаяк хорватська мова значно ближча до української, аніж до польської, то вони звично спираються на тезу, що сучасна мова південних

¹⁸⁴ Engel J. Ch. Fortsetzung der allgemeinen Welthistorie. Halle, 1798. S. 453.

слов'ян є наслідком їх співжиття зі сусідами і ніяк не пов'язана з їх походженням. Хоча цю тезу своїм авторитетом підтримали Райко Нахтігаль¹⁸⁵, Б. Графенауер¹⁸⁶ та Божена Застерова¹⁸⁷, вона практично не підкріплена аргументами. Якби хорватські та сербські племена сформувалися на Віслі і звідти прийшли на Балкани, їх мова могла наблизитися до мови східних слов'ян лише в результаті зустрічі з іншим, східного походження потоком слов'янської колонізації. Іллірійське, грекомовне і латиномовне населення, яке *хорвати* зустріли на Балканах, аж ніяк не могло спричинити таку зміну їх мови. Антська ж міграція на Дунай, за археологічними матеріалами, ніколи не сягала областей, зайнятих *сербами*, не кажучи вже про *хорватів*. І, нарешті, “руські хорвати”, які нібито в VI–VII ст. прийшли з Повіслення у Верхнє Подністров'я, завоювали тут місцеве населення склавінської групи і змішалися з ним¹⁸⁸, надто швидко втратили свої західнослов'янські мовні риси. Жодних слідів “віслянського” завоювання не відшукали й археологи, тоді як сліди “київського” завоювання в кінці X ст. є досить прикметними. За “віслянською” версією неможливо пояснити звідки взялися *хорвати* в Закарпатті, а відтак – і в Паннонії (навіть чи вони, маючи можливість рухатися вниз по Дністру, стали б опанувати гори, де не було місцевого населення). Також назви хорватського походження повністю відсутні в польських документах XII–XIII ст.¹⁸⁹, натомість їх чимало в тогочасних німецьких документах з регіонів *Білої Хорватії*, де хорватські анклавні ще зберігали свою автономію.

Хорватські князівства, які знаходилися в Посянні та в басейні Верхнього й Середнього Дністра і Верхнього Пруту, наприкінці X ст. були завойовані великим князем київським Володимиром Святославичем і приєднані до Київської Русі. Дві безіменні “чехині” серед дружин Володимира, ймовірно, були дочками останніх хорватських князів саме з цих князівств¹⁹⁰. У XI ст. на більшості територій *карпатських хорватів* склалася Галицька земля, єдність якої була зумовлена спільним етнічним походженням *хорватів-русинів*.

Найсильнішим з князівств, які утворилися на землях *карпатських хорватів*, схоже було князівство *требовлян*. Початково вони, напевно, займали території пізнішого Звенигородського та Теревовельського князівств. Кордони їх розселення можна приблизно окреслити межами поширення наддністрянської (опільської) говірки, тобто лініями Хирів – Мостиська – Яворів – Рава –

¹⁸⁵ *Nahtigal R.* Slovanski jeziki. Ljubljana, 1952. S. 6.

¹⁸⁶ *Grafenauer B.* Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov // *Zgodovinski časopis*. Ljubljana, 1950. Letnik IV. Št. 1–4. S. 23–123; *Grafenauer B.* Prilog kritici izvještaja Konstantina Porfirogeneta... S. 1–55.

¹⁸⁷ *Zástěrová B.* Hlavní problémy... S. 42.

¹⁸⁸ *Łowmiański H.* Początki Polski. T. 3. S. 68–69.

¹⁸⁹ *Taszycki W.* Najdawniejsze polskie imiona osobowe // *Rozprawy i studia polonistyczne*. Wrocław; Krakow, 1958. T. 1. S. 92–138.

¹⁹⁰ *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 122–123.

Червоноград – Зборів – Микулинці – Кам’янець-Подільський – Заліщики – Товмач – Перегінсько – Долина – Болехів – Хирів¹⁹¹, з врахуванням її зменшення на півночі і північному сході за рахунок волинських територій. Частина *требовлян* під тиском *аварів* мігрувала за Карпати (сліди міграції збереглися у топонімах *Теребля*, *Требішов*), а звідти на Балкани – у Хорватію і Боснію (де збереглося 53 топоніми з племінною назвою). У часи Святоплука Моравського західна частина князівства ввійшла в орбіту Великоморавської держави і утворила окреме князівство, столиця якого Стольсько на річці Колодниці почала розбудовуватися після падіння Великоморавської держави в кінці IX – на початку X ст. На східних землях *требовлян*, куди під натиском *печенігів* відійшли *тиверці*, сформувалося потужне князівство з центром у Теребовлі або, навіть, два князівства з центрами у Теребовлі та Галичі¹⁹².

Наприкінці XI ст. на колишніх землях *карпатських хорватів*, які ввійшли до складу Київської Русі, виникли Перемишльське, Звенигородське і Теребовельське князівства, а з останнього згодом виділилося Галицьке. Перемишльське князівство утворилося на колишній території князівства *засян* (*присян*), Звенигородське – Стольського (західнотребовлянського) князівства, яке, можливо, в X ст. вже включало землі *поборан* (*бобрян*), Теребовельське і Галицьке – відповідних східнотребовлянських князівств.

У Закарпатті в IX–X ст. хорватський ареал висувався вздовж долин Лаборця (Свіржави), Ужа і Боржави. Між районом Банської Бистриці та районом Кошіце і Пряшева по вододілі рік на археологічній карті помітний розрив між городищами, тоді як басейн річки Лаборець, притоки Ондрави, до теперішнього угорсько-українського кордону був повністю заселеним¹⁹³. Напевно тут проходили межі між *карпатськими хорватами* та спорідненими з ними *словаками*. Південні межі *карпатських хорватів* на лівобережжі Тиси є слабо унаочненими, особливо в Трансільванії, де румунські археологи не зацікавлені в пошуках і дослідженні слов’янських пам’яток. Закарпатський історик Стефан Пап (1917–1990) вважав, що *карпатські хорвати* займали, окрім нинішнього Закарпаття, території Пряшівщини і Татранщини аж до Середньо-Словацьких гір включно, Ніршаг (середнє і нижнє Потисся до її гирла) та Залісся в Трансільванії. Можливо, що ці землі не входили до складу держави Святоплука, а перебували під впливом Болгарії. У 892 р., воюючи проти Святоплука, імператор Арнульф послав до болгарського царя Лаодоміра (Володимира, який правив у 888–893 рр.), “щоб він не дозволяв морав’янам купувати сіль у своїй

¹⁹¹ Горбач О. Говірка Комарна й Комарнянщини // Український архів НТШ. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1987. Т. 43: Комарно-Рудки та околиця. Збірник історико-мемуарних, географічних і побутових матеріалів. С. 315.

¹⁹² Майоров А. О времени и обстоятельствах основания Галича: историография спорных и нерешенных проблем // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Київ; Львів, 2004. Т. 1. С. 688–711.

¹⁹³ Wędzki A. Słowacja // Słownik starożytności słowiańskich. 1975. Т. 5. S. 253, mapa.

державі”¹⁹⁴. Схоже, що це повідомлення, яке перегукується зі словацькими казками про соляного принца, стосувалося соляних копалень у Солотвині (вперше згадане під 1360 р.¹⁹⁵, але в давніх шахтах знайдені римські монети II–IV ст.).

Поважним свідченням болгарського впливу в цьому регіоні є також найдавніший кириличний напис з ротонди IX ст. в Михайловцях у Земплині (Словаччина): “сьде лежить князь Пресіань”¹⁹⁶. Пресіан – найстарший з синів болгарського царя Івана-Владислава (1015–1018), осліплений і висланий за межі краю, близько 1030 р. перебував у Константинополі. Очевидно, його болгарські прихильники вивезли його в землі, які колись були під зверхністю Болгарії, а на той час знаходилися за межами візантійського впливу.

На думку С. Папа слов’янські просвітителі Кирило і Мефодій почали свій поступ з цих земель і мова їх перекладу Біблії – тодішня хорватська мова. Тут відомі ротонди IX ст. у Михайловцях, Горянах біля Ужгорода, Красній над Горнадом біля Кошиць. Гайдудорозький угорський греко-католицький єпископ І. Тимко доводив, що християнство на цих теренах існувало ще в VII–VIII ст. Легенда про святого Івана з документу 1032 року розповідає про пустельника, який жив в районі Нова Весь у Спіші в долині, яка називається “долиною святого Івана”. За С. Папом у Спішському Підгороді було руське єпископство, ліквідоване в 1320-х роках після придушення повстання Петра Петуні. Тут у ротонді був похований єпископ Горазд, наступник Мефодія. Про це, на думку закарпатського дослідника, свідчили уривки з Біблії, писані кирилицею, та митра єпископа східного обряду, які зберігалися в скарбниці Спішської капітули. Такі ж самі кириличні фрагменти XI–XII ст. на пергаменті з рядками пісень на честь святого Дмитра Солунського були знайдені І. Панькевичем у церкві села Острожниця на Пряшівщині.

Наприкінці IX ст. Карпати перейшли *угри*. Вони застали кілька окремих князівств, найпотужнішим з яких було Земплинсько-Ужанське. Боржавське і Верхньотисянське князівства поступалися йому в території та потужності городищ. Городища в Данилові й Олександрівці Хустського району, де були і соляні промисли, поселення на верхній Тисі, солотвинські рудники та марамороські землі дають всі підстави вважати і верхньотисянського князя сильним володарем. Городища у Варі, Білках та Малій Копані трохи уступають за розмірами і потужністю укріплень городищам в Ужгороді, Земплині і Забовчі, але все ж дають уяву про потенціал боржавського князя. Напевно і мукачівське городище було значним, але його знищило будівництво пізнішого замку. Кожне князівство проводило власну політику, що й відбито в пізніших легендах. Існувало ще Нижньотисянське князівство, правитель якого Глад сприяв

¹⁹⁴ *Annales Fuldenses // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Hannoverae, 1826. T. I. P. 408.*

¹⁹⁵ *Дулишкович И. Исторические черты Угро-Русских. Унгвар, 1874. Тетрадь 1. С. 113.*

¹⁹⁶ *Tkadlčik V. Cyrilský nápis v Michalovcích // Slavia. 1983. Roč. 52. Seš. 2. S. 121–123.*

поширенню християнства в Болгарії. Завоювання угорцями цього князівства протривало аж до правління короля Стефана I – до початку XI ст.

Угорський вождь Алмош обійшов Верхньотисянське і Боржавське князівства та спрямував свій удар проти земплинсько-ужанського князя Лаборця. Останній, прорвавшись з оточення після падіння Ужгорода, втік у Земплин, але його наздогнали в околицях села Ластомир над річкою Свіржава. Князь потрапив у полон і був повішений. Руїни церкви на цьому місці, напевно спорудженої над його могилою, підтверджують цю легенду. Свіржава з тих пір зветься Лаборцем. Подальша боротьба була впертою, і при штурмі Земплина загинув Алмош.

Немає ніяких підстав вважати, що закарпатські князівства були приєднані Володимиром Святославичем до Київської Русі¹⁹⁷. Скоріше вони певний час ще зберігали незалежність, Угорське королівство поступово поширювало на них свій вплив. Стефан I завершив завоювання Земплинського князівства і приєднав обидва потисянські князівства. Від Боржавського князівства він відгородився засіками. По їх топоніміці відновлюється цей кордон: від токайських гір до Тиси, звідти до болота Лап, рік Самош і Красна. Процес приєднання цих земель був завершений близько 1030 р.: ці землі (*Marchia Rutenorum*) тоді отримав спадкоємець угорського престолу герцог Імре (син Стефана I), який став титулуватися *dux Ruisorum*.

Матір'ю древлянського князя Святослава Володимировича, який втік у Карпати і загинув 1015 року поблизу пізнішого міста Сколе (там його і поховано, про що свідчать як топоніми та місцеві легенди, так і розкопки його могили Олексієм Ратичем), була саме “чехиня”, а його сина назвали Яном. Можливо Святослав Володимирович був пов'язаний з останнім боржавським князем.

У першій третині XI ст., коли було завершено приєднання до Угорщини закарпатських земель, їх замешкували *русини*, прямі потомки *карпатських хорватів*. Разом з такими ж *русинами* (також прямими нащадками *карпатських хорватів*), які заселяли Галицьку землю Київської Русі, вони склали цілісний етнічний масив. Його єдність була настільки сильною, що, незважаючи на перебування в складі Угорської держави більше дев'яти століть і зазнаючи неминучої в таких умовах асиміляції, закарпатські русини залишилися часткою українського народу, зберегли мову, яка при всіх своєрідностях місцевих діалектів¹⁹⁸, залишилася українською, і оригінальну культуру, що у своїй основі зберегла прабатьківську хорватську архаїку (зокрема це стосується запрягу коней і волів та пов'язаної з ними номенклатури¹⁹⁹).

¹⁹⁷ Лелекач М. М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. // Наукові записки Ужгородського державного університету. Історико-філологічна серія. Ужгород, 1949. Т. 2. С. 32–37.

¹⁹⁸ Горбач О. Остурня – український острівець на Спіші під Татрами // Християнський голос. Мюнхен, 1970. Ч. 1–2. С. 1–4; Його ж. Південно-лемківська говірка й діалектичний словник с. Красний Брід бл. Межилаборець (Пряшівщина). Мюнхен, 1973.

¹⁹⁹ Глушко М. Генезис тваринного запрягу в Україні. Культурно-історична проблема. Київ, 2003.

* * *

Ранній політичний розвиток Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е. належить до найбільш заплутаних і складних проблем тогочасної історії – головним чином через брак джерельної бази. Матеріали ж археологічних досліджень в умовах майже повної відсутності писемних джерел отримують різноманітні інтерпретації.

Версія про приналежність Прикарпаття до території племінного об'єднання дулібів помилкова. Дуліби були племенем волинського масиву і з VI ст. стали гегемоном союзу волинських племен. У результаті війни з аварами в 561–562 рр. союз волинських племен було розгромлено і основна частина дулібів була змушена мігрувати на захід. Десять з другої третини VII ст. союз волинських племен відродився під гегемонією волинян. До його складу ввійшли і рештки дулібів, які жили в Східній Волині. Союз волинських племен продовжував існувати і далі, аж до включення цих земель до складу Русі за Володимира Святославича. У IX–X ст. його гегемоном були черв'яни, а потім бужани. Землі Прикарпаття до цього союзу не входили. Можна допускати лише часткову залежність північно-східних теренів Прикарпаття в період гегемонії дулібів у VI ст. Межа між прикарпатськими і волинськими племенами пролягала по вододілі басейнів Сяну і Дністра з басейнами Західного Бугу і Прип'яті. Прикарпатські землі в цей період належали слов'янським племенам хорватського масиву.

Версія про проживання в Прикарпатті білих хорватів також є хибною. Білі (західні) хорвати були частиною племен хорватського масиву, які займали території на Верхній Віслі, Верхній Одрі, Заале і Білій Ельстер.

У Прикарпатті на основі культури карпатських курганів, у межах якої в складних асиміляційних процесах слов'янські елементи перемогли дакійські, германські (пшеворців-астінгів) і сарматські, сформувався масив хорватських племен. У VI ст. цей масив утворив об'єднання знане з пізніших джерел як Велика Хорватія. Її центром залишалось Прикарпаття, а до її периферії потрапили Закарпаття і території вздовж північних схилів Карпат, Татрів і Судетів – від середньої течії Дністра і верхньої течії Пруту на сході до витоків Одри і Ельби, басейну Заале і Білої Ельстер на заході.

Аварське завоювання частини хорватського масиву в середині VI ст. змусило мігрувати значну частину хорватів в Паннонію і Далмацію. Ця перша міграція на Балкани тривала в 587–614 рр. Між впадінням Морави і Тиси хорвати форсували Дунай, освоїли басейн Драви в 587–593 рр., стали просочуватися у межиріччя Драви і Сави, звідки перейшли на землі сучасної Боснії. Далі в 614 р. вони форсували прохід до Адріатичного побережжя через Клісу та Салону, поклавши початок завоюванню Далмації.

У другій міграції хорватів на Балкани, що розпочалася на заклик візантійського василевса Іраклія виступити проти аварів і тривала в 626–630 рр.,

брали участь мешканці Білої Хорватії. Це переселення завершилося завоюванням Далмації, де виникло 11 хорватських жупаній (князівств).

Скориставшись ослабленням Великої Хорватії, значна частина населення якої мігрувала на південь, на її землі (у районі пізнішого Кракова) вклинилися лехітські племена віслян, відділивши Велику Хорватію від Білої Хорватії. Остання, можливо, також зберегла назву Великої. З X ст. Велика Біла Хорватія визнала залежність від германського імператора Оттона I. До XIV ст. її залишки на Заале та Білій Ельстер ще зберігали автономію.

Велика Хорватія, населення якої правильніше називати карпатськими хорватами, як племінне об'єднання перестало існувати ще до X ст. На його землях сформувалися племінні князівства засян (присян), требовлян і поборан (бобрян) у Прикарпатті та Земплинсько-Ужанське, Боржавське і Верхньотисянське князівства в Закарпатті. Князівство засян сформувалося в басейні Сяну (з центром у Перемишлі). У IX ст. в часи Святоплука Моравського в орбіту Великоморавської держави ввійшли закарпатські князівства і князівства засян, поборан та західна частина князівства требовлян. Після падіння Великоморавської держави на початку X ст. ці князівства стали незалежними. Закарпатські князівства протягом X – початку XI ст. були завойовані уграми. У західній частині князівства требовлян утворилося окреме князівство з центром у Стольську, яке включило і землі поборан. Останнім відламом Великої Хорватії залишалося Східнотребовельське князівство з центром у Теревовлі. У кінці X ст. хорватські князівства в Прикарпатті були включені київським князем Володимиром Святославичем до складу Київської Русі.

**PRYKARPATTYA
IN THE SECOND HALF OF THE FIRST MILLENIUM A. D.:
THE MOST ANCIENT PRINCIPALITIES**

Leontiy VOYTOVYCH

The Ivan Franko National University of Lviv,
the Chair of the Medieval History and Byzantine Studies
1 Universytetska str., Lviv 79000, Ukraine

The issue of ethnic and political history of Prykarpattya in the second half of the first millennium A. D. is still debatable. The insufficiency and shortage of the source base, the fragmentariness of the archeological surveys, and the political and ideological bias of individual scholars produced a series of stereotypes and erroneous conclusions. The article analyzes in detail the research completed by the European scholars in the last two centuries, considering each saved fragment. Due to various reasons the works published after 1914 are little known to the majority of the Ukrainian historians. These fragments contrasted against the collected archeological material, linguistic and ethnologic research allow the author to make preliminary conclusions, namely, as to the formation of tribal union of the

Great Croatia at that area, the enlarging of its territory to the Transcarpathia in the south, and to the headstreams of Vistula and Odra, Saale and White Elster in the West; the two stages of migration of the Croats to the Balkan peninsula; the reasons for the separation of White Croatia; the formation of separate principalities at the territory of Prykarpattya and Trans-Carpathian land. The article addresses the localization and historical fate of those lands before their inclusion into the Kyivan Rus' and Hungary.

Key words: Prykarpattya, the Dulibians, the Croats, the White Croats, Great Croatia, tribal unions, principalities.

ПРИКАРПАТЬЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ I ТЫСЯЧЕЛЕТИЯ Н. Э.: ДРЕВНЕЙШИЕ КНЯЖЕСТВА

Леонтий ВОЙТОВИЧ

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра истории средних веков и византистики
ул. Университетская 1, Львов 79000, Украина

Проблема этнической и политической истории Прикарпатья во второй половине I тысячелетия н. э. остается дискуссионной. Недостаток источников, фрагментарность археологических исследований, политическая и идеологическая заинтересованность отдельных ученых породили целый ряд стереотипов и ошибочных выводов. Исследования европейских ученых, в ходе которых за последние два века (по разным причинам работы, опубликованные после 1914 г. остаются неизвестными большинству украинских историков) основательно проанализирован каждый уцелевший фрагмент, в сопоставлении с собранным археологическим материалом, исследованиями лингвистов и этнологов, позволяют сделать предварительные выводы относительно формирования на этих землях племенного объединения Великая Хорватия, расширения его территории в Закарпатье на юге и истоков Вислы и Одры, Заале и Белой Эльстер на западе, двух этапов миграции хорватов на Балканы, причин отделения Белой Хорватии, формирования на территории Прикарпатья и Закарпатья отдельных княжеств, их локализации и исторической судьбы до включения этих земель в состав Киевской Руси и Венгрии.

Ключевые слова: Прикарпатье, дулебы, хорваты, белые хорваты, Великая Хорватия, княжества.

Стаття надійшла до редколегії 10.07.2007

Прийнята до друку 11.07.2010